

SÜREGELEN İKİ TANIMLAMA VE TASNİF PROBLEMİ ÜZERİNE: EL-İHFÂ MI? EL-İHFÂU'L-LİSÂNÎ MÎ? EL-İZHÂR MI? EL-İZHÂRU'L- LİSÂNÎ MÎ?

Ömer BAŞKAN*

Özet

Süregelen İki Tanımlama ve Tasnif Problemi Üzerine: el-İhfâ mı? el-İhfâu'l-Lisânî mi? el-İzhâr mı? el-İzhâru'l-Lisânî mi?

Bu makalede, tecvid literatüründeki iki tanımlama biçiminin yeniden değerlendirilmeye muhtaç bir içerik arz ettiği hususu tartışılacaktır. Başka bir ifadeyle, tecvid kitaplarının çoğunluğunda yer verilen el-İhfâ ve el-İzhâr tanımlamalarındaki biçim ve tasnife ilişkin bir problemin tespiti ve tashihi bu makalenin özel konusunu teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu makale, ilgili kavramların literatürdeki tanımlamalarına doğrudan bir müdahaleyi değil, anılan mefhumlar bağlamında yer verilen tanım ve tasnif modellerinin konu bütünlüğüne engel teşkil eden yapısına yönelik bir biçim tashihi başka bir ifadeyle yeniden tasnifini amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tanım ve tasnif problemi, İlmü't-Tecvid, Kıraat, el-İhfâ, el-İzhâr.

Abstract

On the Two Continuing Problems of Definition and Classification: Whether al-Ihfâ or al-Ihfâu'l-Lisânî, whether al-Izhâr or al-Izhâru'l-Lisânî?

In this article, we will discuss the issue that to forms of definition in tacvid literature need reevaluation. Determination and correction of a problem about form and classification of al-İhfâ and al-İzhâr definitions which are given place in almost all of the tacvid books consist the specific subject of this article. Therefore aim of this article is not a direct intervention to the definitions of related concepts in literature, but a form correction which is directed toward the structure which constitutes obstacle against definition and classification models that are given place in the context of mentioned concepts.

Key words: Problems of Definition and Classification, l'Im at-Tacvid, Qiraat, al-Ihfâ, al-Izhâr.

Giriş

Tedrisi farz-ı kifâye kategorisinde değerlendirilen ilmü't-tecvîd¹; Kur'an'ı Kerim nazımın² doğru okunuşunu temin amacına yönelik bir ilim olarak tanım-

* Dr. Öğretim Görevlisi, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı

1 İlmü't-tecvîd'in tedrisi ve ilgili kuralların uygulanmasına dair hükümlere ilişkin detaylı bir tartışma için bk. Molla Ali b. Sultan el-Kârî, *el-Mihahu'l-Fikriyye alâ Metni'l-Cezeriyye*, tahk.: Abdu'l-Kavî Abdu'l-Mecîd, Matbaat'ü-Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1948, ss. 85 vd.

2 Yukarıdaki metinde "nazm" ifadesi özellikle tercih edilmiştir. Aynı meram için lafız terimi de kullanılabilir. Ancak geleneğimizin muteber usul klasiklerinde yer verilen Kur'an tanımlamaları bağlamında "en-nazm" ifadesinin özellikle ön plana çıkarılması bilinçli bir hassasiyete

lanır.³ Bu tanım ekseninde oluşmuş teorik bir içeriği haiz olmakla birlikte ilmü't-tecvîd, müslüman kültürde Ku'ran tilâvetine biçilen değerın etkisiyle uygulama/pratik yönü de had safhada önemsenen bir ilim olarak varlığını sürdürdüre gelmiş bir bilgi alanıdır. Bu öneme paralel bir biçimde zuhur eden ve bir an önce ilgili kuralların tilavet düzeyine aksettirilebilmesini önceleyen *pratik yarar kaygısının*;⁴ tecvîd ilminin konusunu teşkil eden kaidelerin akademik bir çerçeveye uygunluğu kıstasından ziyade okuyucu nezdinde yerleşmesi ve uygulanabilmesi endişesine daha belirgin bir pozisyon kazandırdığı söylenebilir. Nitekim literatürde tecvîdin meşruiyetine ilişkin ön belirlemelerden, namazdaki kıraatin niteliğine dair fikhî çerçeveye kadar etkin gözükken bu durum, Kur'an tilâvetinin bir müslümanın hayatındaki yeri ve önemiyle ilişkisi bağlamında oldukça anlamlı bir hassasiyet olarak da nitelendirilebilir.

Ancak, ilmü't-tecvîd'in gerek ilgili eğitimi veren akademik ortamlarda bir

işaret etmektedir. Zira "el-lafz" kök anlamı itibariyle "bir şeyin ağızdan atılması-na/fırlamasına" delalet etmektedir. Binaenaleyh lafz ifadesinin Kur'an'ı niteleme için kullanılması edebe muğayir telakki edilmiştir. Bunun yanı sıra "en-nazm" kelimesi, kök anlamı itibariyle incilerin gerdanlığa dizilmesini ifade ettiğinden, Kur'an'ın metin örgüsünün eşsizliğini nitelemeye kafi bir terim olarak tercihi şayan addedilmiş ve kullanılmıştır. (Bu anlamlı tartışma ve temellendirme için bk. Ubeydullah b. Mahbûbî Sadru's-Şerîa, *et-Tavdîh*, Mekteb-i Sanâyi Matbaası, İstanbul 1310, c. I, s. 56 [et-Telvîh ile birlikte]; İbn-i Melek, *Şerhu'l-Menâr*, Matba-i Osmaniye, Dersaadet 1314, s. 9.) Meselerin önemine binâen klasik usul kaynaklarımızın bakış açılarını son dönemde oldukça derli toplu bir telifle kaleme almış Büyük Haydar Efendi'nin konu bağlamında serdettiği şu ifadeleri aynen vermeyi uygun bulduk: "Nazm: Lûgatte incileri bir ipliğe dizmek demektir. Dizilen şeye de dürr-i manzum denilir. Gûya ki silk-i sahaife inciler dizilmiştir. Bu makamda nazm ile elfâz-ı Kur'anıyye maksuddur. Bu makamda lâfz yerine (nazm) iradının sebebi de şudur ki lafz aslında ağızdan bir şey atmak mânâsında olduğundan, Kur'an hakkında onu itlak etmekte bir nev'i su-i edep vardır. Binaenaleyh bir istiare-i lâtife ile ibarât-ı Kur'anıyye gûya leâli-i mensure imiş de diziliyormuş gibi nazm ile tâbir evlâ görülmüştür." Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fikh Dersleri*, neşr.: M. Çevik, K. Meral, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966, s. 21.

- 3 Mesela ansiklopedik bir tanım için bk. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Funûn*, MEB Yay., İstanbul 1971, c. 1, s. 353 vd.
- 4 Bu kaygıyı temellendirme bağlamında ilmü't-tecvîd'in klasikleri arasında yer alan *et-Temhîd*'in mukaddimesinde yer verilen şu ifadeler ilgi çekici görünmektedir: "Bu asrın kurrâlarından gerek eğitimlerinin henüz başında olanların gerekse ilm-i kıraatte bir hayli mesafe almışların çoğunun, okuyuşlarının tecvîdine karşı olan duyarsızlıklarını; ifadelerindeki bulanıklığı giderme, telaffuzlarındaki yumruluktan/yanlışlıklardan kurtulma konusundaki ihmallerini gördüğümde muhtasar bir te'lif yapmaya kendimi zorunlu hissettim..." İfadeler için bk. Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l Cezerî, *et-Temhîd fî l'İlmî't-Tecvîd*, tahk.: Ganim Kadduri Hamed, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986, s. 52.

bilgi alanı/ders hüviyetini taşıyor olması gerekse bu derslerde takip edilen literatürün konusunu teşkil etmesi, akademik yönünün de şüphesiz önemli olduğunun temel gerekçeleri olarak sunulabilir.

Binaenaleyh bu gerekçelerden hareketle bu makalede, tecvîd literatüründeki iki tanımlama biçiminin yeniden değerlendirilmeye muhtaç bir içerik arz ettiği hususu tartışılacaktır. Başka bir ifadeyle, tecvîd kitaplarının çoğunluğundaki el-İhfâ ve el-İzhâr terimlerinin tanımlarındaki biçim ve tasnife ilişkin bir problemin tespiti ve tashihi bu makalenin özel konusunu teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu makale, ilgili kavramların literatürdeki tanımlamalarına doğrudan bir müdahaleyi değil, anılan mefhumlar bağlamında yer verilen tarif/sınırlama ve tasnif şeklinin konu bütünlüğüne engel teşkil eden yapısına yönelik bir biçim tashihi başka bir ifadeyle yeniden tasnifini amaçlamaktadır.

A. Problemin Sınırları: Literatürdeki el-İhfâ ve el-İzhâr Tanımlamaları

el-İhfâ ve el-İzhâr, tecvîd literatüründe - harflerin mahrec ve sıfat özellikleri bağlamında da kısmen değinilmekle birlikte⁵ - "Tenvin ve Nûn-i Sâkine'nin Hükümleri" ana başlığı altında özel olarak yer verilen iki telaffuz biçimidir.⁶ Son tahlilde Arap dilinin fonetik özelliklerinden ikisi olarak da karşımıza çıkan bu edâ/okuma biçimleri;⁷ Kur'an tilavetinin, hususi bir ilim dalının ana konusunu teşkil eden bir boyut kazanması neticesinde, tecvîd literatürüne mal olmuş iki önemli terimi ifade etmektedirler. Dolayısıyla bu okuma biçimlerine ilişkin her hangi bir çalışma öncelikle ilgili kavramların terimleşme sürecini ele almak durumundadır. Nitekim ilgili kaynaklar analiz edildiğinde ilmü't-tecvîdin oluşum aşamalarına da paralellik arz eden bu sürecin üç safhada ele alınabilecek bir açılım sergilediği söylenebilir. Bu üç aşama ise *doğal dil düzeyi*, kıraat farklılıklarını derleyen eserlerdeki *ilk kavramsallaştırma düzeyi* ve ilmü't-tecvîd'in konusu olarak bağımsızlık kazandıkları *terimleşme düzeyi* şeklinde bir tasnife tabi tutulabilir. Ancak bu noktada şu tespit yapılması elzem görün-

5 Mesela bk. Ebû Muhammed, Mekki b. Ebî Talib, *er-Riâye li Tecvîdi'l-Kırâe ve Tahkîk-i Lafzı't-Tilâve*, tahk.: Dr. Ahmet Hasan Ferhât, Dâr'u-Ammâr, Umman, 1984, s. 107, 131,138; Ebu Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *et-Tahdîd fi'l-İtkân ve't-Tecvîd*, tahk.: Ğânim Kadduî Hamed, Dâru'l-Enbâr, Bağdat 1988, ss. 105-106, 111.

6 Mesela bk. ed-Dânî, *et-Tahdîd*, ss. 113 vd.

7 Kavramların arap dilinin fonetik özelliklerinden ikisi için isim olarak kullanılmalrı bağlamında bk. Ebû Bişr Amr b. Osmân Sibeveyh, *el-Kitâb*, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire 1988, c. IV, ss. 443, 446,454.

mektedir: Her ne kadar ilmü't-tecvîdin oluşum aşamalarından bahsedilmişse de bir ilim dalı olma hüviyeti açısından şu iki gerekçeden hareketle tecvîd ilminin akademik tekâmülü yönünde bir takım eksikliklerin olduğu iddia edilebilir: Söz konusu gerekçelerden ilki, ilgili alanun belli bir dönem kıraat ilminin bir şubesi olarak telakki edilmiş olması⁸ neticesinde daha geç bir dönemde hususiyet kazanması, ikincisi ise; ilgili literatürün bu dönemden sonra şekillenmeye başlaması ve dahî bir ilim dalı için tekâmülün asgari göstergelerinden biri olan ve ilgili literatürün belli bir form kazanması aşamasını müteakiben zuhuru beklenen *tecvîd ilmi tarihine* özgü analitik bir çalışma alanının hali hazırda tebarüz etmemiş olmasıdır. Bu tekamül sorununun arka planında da teorik düzeyden ziyade pratik yarar kaygısının belirleyici olmasının, başka bir ifadeyle mevcut haliyle ilmü't-tecvîdin kendisinden beklenen pratik yararı sağladığına ilişkin oluşan zihnî yeterlilik algısının -spekülatif de olsa- rol oynamış olabileceğini düşünmek/dile getirmek mümkündür.

1. Doğal Dil Düzeyinde İhfâ ve İzhâr Kavramları

Sonradan terimleşerek tecvîd ilmine mâl olmuş bu iki okuma biçimi, daha önce de ifade edildiği gibi son tahlilde telaffuz şartları ve biçimleri ile Arap dilinin telaffuz/fonetik özelliklerine (Luhûnu'l-Arab) için iki seslendirme şeklini ifade etmektedir. Nitekim dilbilim açısından Arap dilinin fonetik hususiyetleri de dahil temel özelliklerini ele alan ilk kaynak eserlerden biri olarak bilinen Ebû Bişr Amr b. Osmân Sîbeveyh'in (ö.180/796) *el-Kitâb*'ında müstakil olarak bu iki telaffuza detayıyla yer verilmiş olması, konu bağlamında önemli bir hareket noktası sağlayacak temel bir çerçeve niteliği arz etmektedir. Sîbeveyh'in de yer verdiği üzere bu telaffuz biçimlerinin dilin fonetiği düzeyinde bir mevkîe sahip olmaları bu iki mefhumun Kur'an inmeden önce de en azından telaffuz düzeyinde bilindiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Nitekim konu bağlamında Sîbeveyh'in verdiği detayları burada zikretmek makalenin diğer aşamaları için bir başlangıç noktası sağlayacaktır.

Konuya "Bâbu'l- İdğam" başlığı altında yer veren Sîbeveyh, hemen ana başlık altında serdettiği açıklama cümlesi ile bu bapta, -tecvîd ilminin de temel konusunu teşkil eden- harfleri, mahreç ve sıfat özellikleriyle ele aldığını belirtir.⁹ Devamında makalenin temel konusu ihfâ ve izhâr telaffuzlarına ilişkin

8 Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. I, s. 353.

9 Sîbeveyh, *age*, c. IV, s. 431.

diğer ihtimalleri de tespit ettikten sonra şu bilgileri verir:

Nûn, (ağız harflerinden biri olması hasebiyle) sair ağız harfleriyle bir arada bulunduğu mahreci, hayşûm (geniz) olan (telaffuzu) gizli bir harf biçimini alır...¹⁰ Hemze, hê, ayn, hâ, ğayn ve hœâ harfleri ile yan yana gelirse bu takdirde mahreci ağız olacak biçimde (telaffuzu) belirgin/açık bir harf olur...¹¹

Bu bağlamda ilgili telaffuz biçimlerini tavsif amaçlı *el-Kitâb'* da yer verilen Arapça metindeki (و تكون مع سائر حروف الفم حرفا خفيا... وتكون مع الميمز و الماء ... بينة) ve de *هنا* şeklindeki tanımlama biçimleri terimleşme sürecindeki farklılaşma bağlamında oldukça dikkat çekicidir. İfadelerinin devamında nûnun gerek gizlenerek yani ihfâ ile gerekse açık olarak yani izhâr ile okunmasının gerekçelerini serdeden Sîbeveyh, tıpkı sonraki tecvîd literatüründe de yer verildiği üzere ilgili harflerin mahreç yakınlıkları ya da uzaklıklarına vurgu yapar.¹³ Aynı başlık altında ihfâ ve izhârın telaffuzuna ilişkin diğer bazı formlarına da gönderme yapması¹⁴ hatta belli harflerdeki ihfâ ya da izhâr ile telaffuz yönündeki tercihleri ifade eden ihtilafları zikretmesi¹⁵ kıraat ve tecvîd literatüründeki paralellik açısından dikkat çekici hususiyetler olarak zikredilebilir.

Bu bilgilerden hareketle gerek ihfâ, gerek izhâr gerekse tecvîd ilminin konu edindiği idğam vb. diğer telaffuz biçimlerinin Arap dilinin fonetik özelliklerini yansıtan hususiyetler olarak telakki edilebileceği, başka bir ifadeyle bu kavramların doğal dil düzeyinde zaten var olan telaffuz biçimlerini işaret ettikleri hususu temellendirilebilir bir nitelik kazanmaktadır.¹⁶

Bu aşamada konumuz açısından asıl vurgulanması gereken husus; ilgili telaffuzların tanımlanma ve tasnif edilme biçimleridir. Yukarıda alıntılanan

10 Aynı eser, c. IV, s. 454.

11 Aynı yer.

12 İfadeler için bk. Aynı yer.

13 Aynı eser, s. 446,454.

14 Mesela mim-i sâkin'in ihfâ ve izhâr ile okunuşları için bk. Sîbeveyh, *age.*, s. 455-56, yine lam-ı ta'rifin kendisinden sonra gelen harfe göre telaffuz biçimleri için bk. Sîbeveyh, *ae*, s. 457 vd.

15 Aynı eser, s. 454-455.

16 Konu bağlamında ilk tecvîd klasiklerinden biri kabul edilen *et-Tahdîd'* de yer verilen şu atfı yukarıda yer verilen çıkarımın temellendirilebilmesi sadedinde bir delil niteliğindedir: "Tecvîdin ana eksenini, tahkikin temel esasını harflerin mahrecleri ve mahreclerin birbirleriyle arz ettiği ortaklık olsa da Tecvîd'in asıl konusu harfleri birbirlerinden ayrılan özelliklerini ifade eden sıfatlara ilişkin bilgidir. Ben bu hususu özel olarak Sîbeveyh'in mezhebi/görüşleri doğrultusunda ele alacağım. Çünkü Sîbeveyh'in görüşleri kendisine itimat edilen doğru/sahih görüşlerdir..." Alıntı için bk. ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s. 104.

ifadelerde de yer verildiği üzere doğal dil düzeyini çerçeveleyen ana kaynaktan dahi konu, nûnun kendisinden sonra gelen harflere göre nasıl telaffuz edilmesi gereği üzerine yoğunlaşırken ilgili telaffuz biçimleri “gizlenen/ihfâ edilen ya da açık olan/izhâr edilen bir telaffuz olur” kaydıyla sunulmaktadır. Buradan hareketle tasnif problemi ifadesiyle somutlaştırmaya çalıştığımız sorunun evvelmirde, farklı formlara da özgü olabilen bir telaffuz biçiminin konuya yer verilen daha ilk kaynaktan, nûn-i sâkineye hasredilerek ele alınmasından kaynaklandığı öngörülebilir. Nitekim doğal telaffuz düzeyine ilişkin bu tasnif ve tanımlama biçimi, sonraki kıraat ve tecvîd literatüründe de aynen korunmuş görünmektedir. Tecvîd literatürünün muahhar telif ve şerhleri düzeyinde ilgili tanımların “nûn-i sâkineden sonra şu on beş heca harfinden/boğaz harflerinden biri gelirse el-ihfâ/el-İzhâr olur” biçimindeki kalıp ifadelerle indirgenen bir içerik kazanması¹⁷ sürecine ise tasnif problemine temel teşkil eden bir diğer sorun olarak işaret edilmelidir.

Yukarıdaki kayıttan hareketle konumuz açısından vurgulanması gereken bir husus da; alıntılanan tanımlama biçiminde izhâr telaffuzunun - daha önce de dikkat çekildiği üzere بیه kelimesiyle tavsif edilmesinin muahhar¹⁸ tecvîd literatüründe rastlanmayan bir durum olmasıdır. Nitekim klasikler başta olmak üzere literatürde aynı telaffuz biçimi genellikle طیه fiilinin iştikaklarıyla karşılanmaktadır.¹⁹ Bu farklılaşma doğal dil düzeyiyle terimleşme düzeyi arasındaki

17 Mesela bk. Seyyid Ali b. Hüseyin Eskiçizâde, “Terceme-i Dürr-i Yetim li Eskiçizâde”, *Tecvîd Risaleleri, I-II*, Asitâne Yay., yy., ts., c. I, s. 12-13.

18 Makale çalışması sırasında karşılaştırabildiğimiz eserler bağlamında “muahhar tecvîd literatürü” ifadesini, kronolojik olarak İbnü'l Cezerî sonrasında yazılan tecvîd kitapları için kullanmak mümkün görünmektedir. Şöyle ki; İbnü'l Cezerî öncesi tecvîd literatüründe terimsel bir hüviyet kazanmadığı görülen el-İzhâr, el-İklâb vb. gibi bazı telaffuz biçimlerinin İbnü'l Cezerî ve sonrası eserlerde belli bir terimle ifade edilir hale gelmiş olması, sözgelimi önceki eserlerde izhâr-beyân gibi müradifli kullanımların yerini sadece izhâr terimine bırakmış olması, önceki literatürde yer verilmeyen mesela lâm-ı târif'in okunuş biçimlerine ilişkin kategorik ayırımın Cezerî tarafından net bir şekilde kaydedilmiş olması ve bu kullanımların sonraki tecvîd literatüründe de aynen devam ettirilmesi gibi hususlardan yola çıkılarak bu ayırımın temellendirilmesi mümkün görünmektedir. İlgili terimlerin İbnü'l-Cezerî tarafından kullanılması için bk. İbnü'l Cezerî, *et-Temhîd*, s. 152, 165, 168.

19 *er-Riâye*'de, yer yer izhâr okunuşu el-beyân ifadesiyle tavsif olunmuşsa da; kavramın, asıl ele alındığı “Tenvîn ve Nûn-i Sâkinenin Hükümleri” ana başlığı altında طیه fiiliyle karşılandığı görülmektedir. İlgili kullanımlar için bk. Mekkî b. Ebî Talib, *er-Riâye*, s. 194, 262; yine ilk klasiklerden biri telakki olunan *et-Tahdîd*'de ise aynı mefhum بیه kaydıyla ifade edilmektedir. Bk. ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s. 113; Hicri altıncı asırda telif edilmiş sahanun önemli kaynaklarından biri addedilen *et-Temhîd*'de ise aynı meram طیه kelimesiyle ifadelendirilmiştir. Bk.

gelişim sürecine ışık tutan bir ayrıntı olarak zikredilebilir.

2. Kıraat Faklılıklarını Câmî Eserlerdeki İlk Kavramsallaştırma Düzeyi

İlm-i Kıraat Müslüman kültürde Kurân tilavetine verilen önem dolayısıyla şer'î ilimlerin en üstünü kabulüne mazhar olmuş ilimlerden biri olarak tebârüz etmiştir.²⁰ Ne var ki, tecvîd ilminin bağımsız bir alan hüviyeti kazandığı sonraki süreçte ilm-i kıraat ile ilmü't-tecvîd arasında umum-husus ayırımına dayalı bir fark belirmişse de,²¹ sonradan tecvîd ilminin konusunu teşkil eden telaffuz biçimlerinin başlangıçta ilm-i kıraatin içeriğine dahil olduğu görülmektedir.²² Bu sebeple makalenin konusunu teşkil eden iki telaffuz biçiminin mefhum itibari-

Ebu'l-Alâî'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedâni, *et-Temhîd fi Marifeti't-Tecvîd*, tahk.: Çânimim Kaddûrî Hamed, Dâr'u-Ammâr, Umman 2000, s. 301; Hicri 9. asırdan sonra kıraat ve tecvîd literatürüne yön veren İbnü'l-Cezerî'nin kaleme aldığı *et-Temhîd* isimli eserde de aynı mefhumun بظهران fiiliyle karşılanmış olması, şu ana kadar ele aldığımız tecvîd kitaplarında konu bağlamında بظهران kelimesine itibar edilmediğini yeterince gösterdiği gibi terimleşme sürecine ışık tutan bir mahiyet de arz etmektedir. İfademin geçtiği yer için bk. İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 165.

- 20 İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati*, İfav. Yay., İstanbul 1995, s. 236; Abdurrahman Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, Dergâh Yay., yy., ts., s. 250-51; Kıraat ilminin diğer ilimler arasındaki yerine ve değerine ilişkin oldukça geniş bilgi ve referansları için ayrıca bk. Ali Osman Yüksel, *İbnü'l-Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, İFAV Yay., İstanbul 1996, s. 29vd.
- 21 Bir çok âlimin tecvîd ilmini kıraat ilminin bir parçası saymalarına ilişkin atıfla birlikte, iki ilmin konularının farklı olması temelinde birbirlerinin kapsamında değerlendirilemeyeceği vurgusu için bk. Karaçam, *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, İFAV Yay., İstanbul 1996, s. 165; Çetin, *Kur'an İlimleri*, s. 268.
- 22 Mesela ilm-i kıraate eserleriyle yön vermiş ilk müelliflerden ed-Dâni, *el-Ahrufu's-Seba* isimli eserinin "Yedi Harf İhtilafının Vecihleri" anabashiği altında yer verdiği açıklama cümlesinde "Bu yedi harf ihtilafının hangi şekilde olduğuna gelince, şüphesiz buna dair pek çok vecih söz konusudur." biçiminde ihtilafırlara dair genel bir bilgi verdikten sonra sırayla ihtilaf biçimlerini sayar. Ve bir maddede, "izhâr, idğâm, med, kasr ... gibi harflerin telaffuzunda/lugatlarde tasarrufda bulunmak" ayırımına yer verir. Buradan hareketle, ilk kıraat literatüründe sonradan ılm-ı-tecvîde mal olan kavramlara müstakil bir konu olarak yer verildiğini temellendirmek mümkün görünmektedir. İlgili yer için bk. ed-Dâni, *el-Ahrufu's-Seba' li'l-Kur'ân*, tahk.: Abdu'l-Müheymin Dahhân, Dârü'l-Menâra, Cidde 1997, s. 33,43. Yine bu bilgiyi teyit bağlamında ilk müstakil tecvîd eserini konu edinen maddesinde yazarın, "Kıraat ilmiyle ilgili daha önceki dönemlere ait kaynaklarda tecvîd konularına da yer verilmişti. Ancak bunlardan farklı olarak Hâkânî bu kaside ile tecvîde dair meseleleri ayrı bir eser içinde toplamayı denemiştir." şeklindeki adeta süreci özetleyen tasvîrî ifadeleri önemli bir veri niteliği taşımaktadır. İfadeler ve müteakip izah için bk. Çetin, "Hâkânî, Musâ b. Ubeydullah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1997, c. 15, s. 166.

le öncelikle ilm-i kıraate ilişkin literatürde yer alması doğal bir durum olarak değerlendirilebilir.²³ Binaenaleyh Kur'an tilaveti bağlamında bu iki okuma biçimine ilişkin ilk tarım ve tasnif girişimlerinin ilm-i kıraat literatürünün mantığına uygun bir nitelik arz ettiği dahi söylenebilir. Bu kabulden hareketle klasik kıraat literatürü incelendiğinde konunun, kıraat/okunuş (usul) farklılıkları temelinde bir tasnif mantığıyla ele alındığı, bu mantığın da daha çok belli durumlarda farklı kıraatlere konu olan harflerin telaffuzları bağlamında şekillendiğini tespit etmek mümkündür. Nitekim bu tespit, sahanın klasiklerinden birçoğunun tasnifi ve içeriği ile de temellendirilebilecek bir hususiyet arz etmektedir. Hatta kıraat farklılıklarına ilişkin kaynaklarca benimsenen temel kategorik ayırım dahi, bu hususun önemli bir delili olarak takdim edilebilir.²⁴ Nitekim bu temel tasnife göre *usul farklılıkları*²⁵ ayırımıyla zikredilen telaffuz biçimlerinin istilâhî düzeni, sonradan hususiyet kazandığını ifade ettiğimiz ilmü't-tecvîdin terim düzeyi ile hemen hemen bütünüyle örtüşmektedir. Bu paralellikte kıraat literatürünün önemli eserleriyle tecvîd ilmine münhasır kaynak eserlerin aynı müelliflerce kaleme alınmasının da önemli bir etken olduğunu ileri sürmek mümkündür. Mesela bu klasiklerin en önemlilerinden biri telakki edilen²⁶ *et-Teysîr*'in tasnif biçiminde²⁷ makalemizin konusunu teşkil eden iki mef-

- 23 Benzer bir değerlendirme için bk. Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, Ermin Yay., Bursa 2007, s. 83.
- 24 Sözelimi sahanın klasikleri arasında zikredilen, ed-Dâni'nin *et-Teysîr*'inin ilk bölümü *usul farklılıkları* diye de tanımlanan harflerin telaffuzuna ilişkin farklılıklara, ikinci bölüm ise *ferşü'l-Hurûf* diye bilinen kelime düzeyindeki kıraat farklılıklarına tahsis edilmiştir. İlgili tasnif için bk. Osman b. Saîd ed-Dânî, *et-Teysîr fi'l-Kirââtî's-Seb'*, Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî Beyrut, 1980, s. 20 vd, 72 vd.; Benzer bir tasnif ve içerik için ayrıca bk. İbn Şureyh, el-İşbîlî, *el-Kâfi fi'l-Kirââtî's-Seb'*, tahk.: Ahmed Mahmud Abdu's-Semî' Şafî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2000, ss. 39 vd., ss. 77 vd.
- 25 Kavram ve anlam alanı için bk. İbnü'l-Cezerî, *Muncidu'l-Mukriîn ve Murşidu't-Tâlîbîn*, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut, 1980, s. 57; Ahmet b. Muhammed b. el-Bennâ Dimyâtî, *İthâfu Fudalî'l-Beşer bi'l-Kirââtî'l-Erbaate Aşer*, neşr.: Şaban Muhammed İsmail, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1987, s.5 vd.; Abdu'l-Fettah el-Kâdî, *el-Vâfi fi Şerhi's-Şâtibiyye fi'l-Kirââtî's-Seb'*, Mektebetu's-Sevâdî, Cidde 1999, s. 199 vd.; Usul farklılıkları ve ferş'ül-hurûf kavramları bağlamında yapılan tasnif ve içeriklerine ilişkin geniş bilgi için ayrıca bk. Ali Osman Yüksel, "İbnü'l-Cezerî'nin Tayyibetü'n-Neşr'i ve Özellikleri", *M.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı: 7-10, yıl: 1989-1992, İstanbul 1995, s. 276 vd.(4. Dipnot); Mehmet Emin, Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, İlahiyât Yay., Ankara 2004, s. 367; Mehmet, Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Fecr Yay., Ankara 2005, ss. 13-14, 105 vd.
- 26 Bu değerlendirme için bk. Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, neşr.: Mustafa Abdu'l-Kadir Atâ, Dâru'l-Fikr Beyrut, 1988, c. I, s. 395; *et-Teysîr* ve şöhreti hakkında daha geniş bilgi için bk. Şemsu'd-Dîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b.

huma şu meyanda yer verilmektedir: Kitabın müellifi ed-Dânî (ö.444/1053) yedi kıraat imamının ve ravilerinin biyografilerine ve kıraatlerinin senetlerine yer verdikten sonra İstîâze ve Besmele'ye ilişkin kıraat farklılıkları ile konuya giriş yapar. Akabinde *usul farklılıkları* olarak telakki edilen, çoğu müstakillen tecvîd literatürüne de yansımış konu başlıklarını kıraat imamlarının kıraat özellikleri bağlamında hususi bâblar açarak ele alır. el-İdğâm,²⁸ med, kasr²⁹ vb. gibi konulara Kurrâ'nın tercihleri sadedinde hususi yer verilen bu ana bölümde el-İhfâ ve el-İzhâr kavramlarıyla tavsif edilen okuma biçimleri de özel olarak ele alınan iki telaffuz biçimidir.³⁰ Nitekim ed-Dânî "Sakin Harflerin İdğamu ve İzhârının Zikri" bâb başlığıyla ele aldığı kıraat farklılıkları merkezli telaffuz biçimlerini detaylandırırken açtığı fasilla, nûn-i sâkine ve tenvînin kendisinden sonra gelen harfe göre Kurrâ tarafından nasıl okunduklarına özel olarak değinir. Buna göre; Kurrânın, kendisinden sonra boğaz harflerinden biri geldiği takdirde ittifaken nûn-i sâkineyi izhâr ederek okuduklarını; Vers'in ise, harekeli hemzenin gelmesi durumunda nakille okuduğu yönündeki ihtilafını da içeren anlatımıyla zikreder. Nûn-i sâkineden sonra "bê"nin gelmesi durumundaki ittifak kaydını "Bê'nin önünde her ikisinin de hâs/halis bir mîme kalbedilmeleri üzerinde de icma etmişlerdir." ifadesiyle tespit eder. Bu ifadede yer verilen *اجمعا علي قلبهما* şeklindeki esnek kullanımın³¹ sonraki tecvîd literatüründe *الاقلاب* terimiyle özel bir konu başlığına dönüştürüldüğü hususu makalemiz açısından dikkat çekici bir ayrıntı olarak zikredilebilir. Atfla ifadesine devam eden müellif geri kalan hurufu'l-mu'cemden bir harfin gelmesi durumunda her ikisinin de (tenvin ve nûn-i sâkine) ihfâ edilerek okunması konusundaki Kurrâ'nın ittifakını zikreterek sonradan tecvîd literatürüne aynıyla yansımış el-İhfâ'nın terim anlamına, yani teknik tanımına yer verir. Bu tanıma göre el-İhfâ; şeddeli bir okuyuştan uzak olmak kaydıyla, idğam-izhâr arası bir telaffuz biçimidir.³² Ne var ki bu

Osmân ez-Zehabî, *Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibâr ale't-Tabakâti ve'l-A'sâr*, neşr.: Tayyar Altıkulaç, TDV Yay., İstanbul 1995, c. II, s. 773 vd.; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati*, s. 271; Necati Tetik, *Kıraat İlminin Ta'limi*, İşaret Yay., İstanbul 1990, s. 130-131; Abdülhamit Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, Emin Yay., Bursa 2004, s. 89-90.

27 İlgili tasnif biçiminin detayları için bk. ed-Dânî, *et-Teyisir*, s.19-59, 72-226.

28 ed-Dânî, *et-Teyisir*, s. 19 vd., 41 vd.

29 *Aynı eser*, s. 30-31.

30 Yine klasiklerden birine ait benzer bir tasnif ve içerik için ayrıca bk. el-İşbillî, *el-Kâfi*, s. 55-59.

31 İfade için bk. ed-Dânî, *et-Teyisir*, s. 45.

32 Bk. ed-Dânî, *et-Teyisir*, s. 45.

teknik tanımın doğal dil düzeyini ele alan *el-Kitâb'* da yer almadığını belirtmek, şu ana kadar ifade etmeye çalıştığımız aşamaların da bir nevi doğrulanması olarak değerlendirilebilir. Hatta idğâm kavramına Sîbeveyh'in getirdiği "Bu; telaffuz etmek üzere dilini oradan ayırmaksızın her ikisi (müdğâm ve müdğâmun-fih) için de aynı çıkış yerine koyduğun iki harfin idğâmı bâbıdır. Biz, tek kelimedeki durumlarını açıkladık. Aynı ayrı kelimelerde olmak kaydıyla yan yana geldikleri konumdaki durumlarını da şüphesiz açıklayacağız."³³ şeklindeki izah biçimiyle gerek kıraat literatüründe gerekse tecvîd literatüründe yer verilen teknik tanım arasında bir hayli fark olduğunu tespit etmek mümkündür.

Ne var ki, daha önce de ifade edildiği üzere bu iki telaffuz biçimi, kıraat imamlarının naklettikleri farklılıklar temelinde, okunuşlarında farklılık söz konusu olan harfler merkezli bir tasnif mantığıyla ele alınmıştır. Ayrıca ilgili kavramların yer yer tecvîd literatüründe yer verilen formların dışında farklı formları da çerçeveyen esnek bir kullanıma sahip oldukları görülmektedir. Şöyle ki, "Sakin Harflerin İdğâm ve İzhâr ile (Okunuşlarının) Zikri" başlığı altında ilgili kavramların -Kurrâ'nun tercihine göre- mesela sakın dâl harfinden sonra cîm harfi gelirse izhâr ya da idğâm ile okunduğu yönündeki bir takım telaffuz biçimlerini de tavsif eden kullanımları vâkîdir. Mesela, konu bağlamında ed-Dânî'nin yer verdiği ifadelerden biri şöyledir:

...فكان ابن كثير و قالون و عاصم يظهرون الدال... وادغم ورش...³⁴ Hâlbuki özellikle de muahhar tecvîd literatüründe bu vb. ifadelerle çerçeveleri belirlenen bu türden izhâr ve idğâm formlarına yer verilmediği görülmektedir. Buradan hareketle konu bağlamında şu tespitleri yapmak mümkün gözükmektedir:

Kıraat farklılıklarını cami eserlerde sonradan ilm-i tecvîdin ana konusunu teşkil eden bütün telaffuz biçimlerine yer verilmekle birlikte, tasnif biçimindeki temel yaklaşım kavram merkezli değil, kıraat imamlarının ilgili yerleri okuma biçimlerini önceleyen harf merkezli bir bakış açıdır. Başka bir ifadeyle ilgili kavramların tanım ve tasnifi birinci dereceden bir amaç niteliği taşımamaktadır. Dolayısıyla, bu kavramların tecvîd literatüründe pek de yer verilmeyen formları da kapsayan daha geniş ve esnek bir anlam alanına sahip oldukları görülmektedir. Tecvîd klasiklerinde yer verilen bir takım ifadeleri de merkeze alarak, tecvîd literatürünü çerçeveyen temel bakış açısının ise daha çok, kıraat

33 Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c. IV, s. 437.

34 İlgili alıntı ve konun detayı için bk. ed-Dânî, *et-Teyisir*, s. 42 vd.

farklılıklarını mümkün olduğunca parantez içine alan ve ümmet arasında ittifağa medar olması beklenen ortak bir tilâvet düzeyi³⁵ sağlayabilme amacına merbut olduğu sezilmektedir.³⁶ Bu temel amaca bağlı olarak zamanla tecvîd literatürünün kıraat literatüründen farklı bir içerik ve form kazanarak özgünlendiğini ve ilgili telâffuz biçimlerini ıstılahî düzeyde ifade eden kendine özgü terim merkezli bir tasnif yapısı geliştirdiğini ifade etmek mümkün gözükmektedir.

35 Benzer bir değerlendirme için bk. Sıtkı Güllü, *Açıklamalı Örnekleriyle Tecvîd İlmi*, Huzur Yay., İstanbul 2005, s. 1.

36 Bu sezginin temellendirilebilmesi adına şu veriler delil olarak öne sürülebilir: Mesela ilk Tecvîd kitaplarından biri olarak bilinen *er-Riâye* müellifi, eserinin hemen giriş bölümünde şu ilginç ifadeye yer vermektedir: "Ben bu kitapta, sadece Kurrâ'nun ekserisinin ittifağ ettiği okunuş biçimlerini zikrettim." Yine *er-Riâye* sahibi bu bağlamda hemzenin bulunduğu konuma göre muhtemel bütün okunma biçimlerini sıraladığı bölümün sonunda şu dikkat çekici vurguya yer verir: "Kurrâ'nun; hemzenin telyini, hazfi, bedeli, tahkiki ve bu kitapta yer vermeye ihtiyaç hissetmediğimiz başka kitaplarda geçen diğer okunuş hükümlerine ilişkin usul ve ihtilaflarının zikri geçmiştir. Hemzenin benzerleri için de aynı durum söz konusudur. Ne var ki bu, ihtilaf kitabı değildir. Bu kitap ancak ve ancak, lafızların tecvîdinin, (harflerin en güzel şekilde telâffuz edilmesini sağlayacak kurallarının) kelâmın hakikatine vukufiyetin, lafzın hakkının verilmesinin ve kendilerinden kelâmın neşet ettiği harflere dâir ahkâmın (harflerin telâffuz kurallarının) bilgisinin kitabıdır." ~ harfinin mahrecine yer verdiği anlatımını nihayete erdirirken yer verdiği şu ifadeler de bu tutumun biliçli bir tercihi yansıttığına delil olarak öne sürülebilecek türdendir: "Kurrâ'nun "be"nin idğâmına ya da izhârına ilişkin görüş ayrılığına düştükleri hususlar ihtilâf kitabındadır. Bu kitap ise ihtilaf kitabı değil, ancak ittifağ kitabıdır. Bize de bu gereklidir. Bunu böyle belle." Alıntılar için bk. Mekki b. Ebi Talib, *er-Riâye*, s. 52, 154, 231; İlmü't-tecvîd'in temel eserlerinden bir diğeri olan *et-Tâhîd*'in önsözünde dile getirilen şu kaygı ifadeleri de konu dahilinde açık bir veri olarak değerlendirilebilir: "Şüphesiz, zamanımızın mukrîplerinin, asrımızın kurâlanın tilâvetin tecvîdi, kıraatin tahkiki hususundaki ihmalleri; tenzil-i azîz'in terfil ve terassül üzere tilâvet edilmesi hususunda Allah Teâlâ'nın övdüğü, Nebî'sinin (s) ümmetini teşvik ettiği isti'mâli/usûlü terk etmeleri hacmi küçük, kolay anlaşılabilir... bir kitabın yazımı hususunda kendime telkinde bulunmam konusunda beni teşvik etti..." İfadeler ve devamı için bk.; ed-Dânî, *et-Tâhîd*, s. 67-68; Yine konu bağlamında *et-Temhîd* müellifi İbnü'l Cezerî'nin eserinin önsözünde yer verdiği benzer ifadeler de ilgi çekicidir: "Bu asrın kurrâlarından gerek eğitimlerinin henüz başında olanların gerekse ilm-i kıratte bi hayli mesafe almışların çoğunun, (bu şekilde çevirdiğimiz metindeki el-Mübtedî terimi, teknik olarak üç imamın; el-Müntehî terimi ise yedi ila on imamın kıraatini öğrenenleri tavsif için kullanılır) okuyuşlarının tecvîdine karşı olan duyarsızlıklarını, ifadelerindeki bulanıklığı giderme, telâffuzlarındaki yumruluktan/yanlışlıklardan kurtulma konusundaki ihmallerini gördüğümde muhtasar bir te'lif yapmaya kendimi zorunlu hissettim... Bu kitapta Yüce Kur'an'a ilişkin kâri ve mukrîlerin ihtiyaç duydukları yüce ilimlere/bilgilere yer verdim. Ne bu tür bilgileri zikreden ne de buna dikkat çeken hiç kimseyi de gördüm..." İfadeler için bk. İbnü'l Cezerî, *et-Temhîd*, s. 52-53.

3. Tecvîd Literatüründe el-İhfâ ve el-İzhâr Kavramları: Terimleşme Düzeyi

Buraya kadar öne sürülenlerden de anlaşılacağı üzere ilmü't-tecvîdin konusunu ve içeriğini belirleyen ıstılahların belli bir süreç neticesinde kesinlik kazandıklarını ve bu günkü terimsel hüviyetlerine ulaştıklarını ifade etmek mümkündür.³⁷ Gerçekte bu durum her ilim dalı için geçerli olan bir niteliktir. Nitekim ilmü't-tecvîdin içerik itibariyle, gerek doğal dil düzeyindeki telaffuz biçimleriyle/Luhûnu'l-Arab³⁸ gerekse ilm-i kıraatin temel konularından usul farklılıklarıyla mefhum itibariyle örtüşen niteliğine, tarihsel olarak sonradan gelme vasfı da eklenince bu gayet doğal bir süreç olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, giderek özgünleşmiş olsa da ilmü't-tecvîdin kıraat ilminin gerek kavram, gerek mefhum gerekse tasnif biçiminin belirleyici etkisinden bütünüyle sıyrılmadığı da zikredilmesi gereken bir olgudur.

Bu doğal duruma, tecvîdden beklenen pratik yararın sağlandığına ilişkin oluşan zihnî yeterlilik algısının muhtemel etkisi de eklenince ilgili literatürde en azından süreç içerisinde ilm-i tecvîde özgü olarak şekillenen *kavram merkezli tasnifbiçimi* açısından yeniden gözden geçirilmesi gereken bir takım problemlerin varlığı temellendirilebilir bir nitelik kazanmaktadır. Nitekim makalenin konusunu teşkil eden el-İhfâ ve el-İzhâr konuları bu hususun en belirgin örnekleri olarak değerlendirilebilir. Bu değerlendirmenin müdellel/somut bir niteliğe kavuşması ise, kronolojik olarak ilgili literatürün -en azından kendi döneminde sonra yazılan eserlere yön vermiş temel kaynaklar bağlamında- ilgili mefhumları ele alış biçimlerinin izlenmesiyle mümkün görünmektedir. Binaenaleyh konunun bundan sonraki kısmı kastedilen kronolojik incelemeye hasredilmek durumundadır. Ne var ki bu inceleme bir makalenin sınırlılığı gereği belirtildiği üzere seçilmiş temel kaynaklarla kayıtlı tutulmak durumundadır.

Tecvîd ilmine dair günümüze kadar ulaşan en eski müstakil eser, Muhammed b. Ubeydullah el-Hâkânî'nin (ö.325/937) kaleme aldığı 51 beyitten müteşekkil *el-Kâsîdetü'r-Râî'yye (el-Kâsîdetü'l-Hâkânîyye)* isimli telifidir.³⁹ Ne var

37 Benzer bir değerlendirme için bk. Ali Hasen el-Bevvâb, "el-Kasîdetü'l-Hâkânîyye fi'l-Kirâeti ve Husnî'l-Edâ", *el-Mevrid, Dâiratu's-Şuûni's-Sikafîyye ve'n-Neşr*, Bağdat 1985, s. 117.

38 Bu kavramın anlam alanı, İlmü't-tecvîd açısından önemi ve bu konu da sürekli atıfta bulunulan haber ve rivayetlerine ilişkin önemli bir değerlendirme için bk., Molla Ali b. Sultan el-Kârî, *el-Mihahu'l-Fikriyye alâ Metni'l-Cezeriyye*, s. 98 vd.

39 Hâkânî ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. Çetin, "Hâkânî, Mûsâ b. Ubeydullah", s. 165-66; ayrıca bk. Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, Emin Yay., Bursa 2007, s. 450-51.

ki, kasîdeyi ed-Dânî'nin şerhinden dipnotlarla açıklamalı olarak yayımlayan Ali Hasen el-Bevvâb'ın da belirttiği üzere⁴⁰ bu eserde; belki de ilmi't-tecvîde dair ilk teliflerden biri olması hasebiyle tecvîdin bütün konularına yer verilmemiş, ele alınan bazı tecvîd hükümleri de bir manzumun temel hususiyetlerine uygun bir tarzda oldukça veciz bir üslupla ifadelendirilmiştir. Daha da ötesi; konumuz açısından 28. Beyit'e dipnot olarak düşülen, ed-Dânî'nin "el-Beyân'ın (izhâr) hakikati, el-İhfâ'nın hakikati ve hareketlerin ihfâsı"⁴¹na ilişkin açıklamalarının önemine rağmen, nûnun ve tenvînin izhârının konu edildiği 45, 46, 47. beyitlere ilişkin her hangi bir açıklamanın not edilmemiş olması sebebiyle⁴² konu özelinde kasîde çerçevesinde nitelikli bir değerlendirme imkanı bulunmamıştır. Binaenaleyh, literatüre ilişkin incelemeye tâbi tutulabilecek ilk eser Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö.437/1045) kendisinden sonraki teliflere de temel teşkil eden, *er-Riâye li Tecvîdi'l-Kirâe ve Tahkîki Lafzî't-Tilâve*' si olmak durumundadır.⁴³

Ne var ki, vurgulamaya çalıştığımız üzere, *er-Riâye*'nin tasnif biçimi de el-Hûrûfu'l-Mûcem sırası üzere her bir harfin mahreç, sıfat ve belli durumlarına özgü telaffuz hususiyetleri üzere şekillenen bir örgüye sahiptir. Başka bir ifa-

40 İlgili tespit için bk. Ali Hasen el-Bevvâb, "el-Kasîdetu'l-Hâkâniyye fi'l-Kırâeti ve Husnî'l-Edâ", *el-Mevrid*, Dâîratu'ş-Şuûnî's-Sekafiyye ve'n-Neşr, Bağdat 1985, (Basım tarihi bir önceki dipnotta verilen iki referansda da sehven olsa gerek 1987 olarak verilmektedir.) s. 116-117.

41 İlgili kavramlar ve özlü tanımlamaları için bk. el-Bevvâb, agm, s. 123. (28. Beyit'e ilişkin dipnot)

42 ed-Dânî'nin Kasîde üzerine bir şerhi olmakla birlikte bu şerhin mevcut -TDV. İsam Kütüphanesi'nde bulunan The Chester Beatty Library Or. 3653'de kayıtlı nüshanın fotokopisi üzerinde yaptığımız incelemede de tespit olunduğu üzere- nüshaları nâ-tamam olduğundan, Ali Hasen el-Bevvâb'ın da belirttiği üzere bütün beyitlere ilişkin açıklamalara yer verilememiştir. Bu tespit ve açıklama için bk., el-Bevvâb, agm, s. 117. (Bu arada ilgili yazmanın fotokopisini ve el-Bevvâb'ın makalesini kısa sürede temin etmemde değerli katkılarını esirgemeyen, meslektaşım Sayın Dr. Ubeydullah Sezikli'ye ve İSAM yetkilisi Sayın A. Hacıismailoğlu'na şükranlarımı arz ederim.) Ayrıca İSAM kayıtlarında ilgili yazmanın muhteviyatında yer alan üç eserden biri olan şerhin künyesi, "*et-Tahdid fi'l-İtkan ve't-tecvîd = Şerhu Kasideti'l-Hakani fi't-tecvîd*, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman Ümevi Dani, Yazma, ts." şeklinde verilmektedir. Ancak yazmanın ilgili bölümünde eserin *et-Tahdîd* biçiminde isimlendirildiğine rastlayamadığımız gibi *et-Tâhdîd*'in mevcut matbu nüshasıyla yaptığımız karşılaştırmada da iki eserin arasında bu nevi eşleştirme yapabilecek bir ilgi kuramadığımızı belirtmemiz gerekir. Halbuki aynı yazmada yer alan *er-Riâye* ile matbu nüshası arasında yaptığımız karşılaştırmada herhangi bir farklılık tespit edilememiştir. (Yazmanın varak numaraları düzenli olmadığından varak ve sayfa numaralarına gönderme yapılmamıştır.)

43 Müellif ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. Mekkî b. Ebî Talib, *er-Riâye* s. 5-27; ayrıca bk. Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, s. 452.

deyle, muahhar literatürde özel başlık altında incelenen birçok telaffuz biçimi *er-Riâye*'de, ilgili harfin telaffuzu sadedinde zikredilen bir hususiyet olarak yerini almıştır. Mesela sonraki kaynaklarda terimleşip ayrı bir konu olarak ele alınan el-Kalkale için, *er-Riâye*'de, -her ne kadar sıfatlar bahsinde "Hurûfu'l-Kalkale" şeklinde müstakil bir başlık açılmış ise de⁴⁴ "kendisinden sonra tê veya dâl harfi gelen sakin cîm'in izhâr ile okunması gereğinden ya da kendisinden sonra nûn gelen sakin dâl'in beyân ile okunmasının vücûbu"ndan bahisle⁴⁵ ilgili harfler bağlamında açılmış bâb başlıkları altında kısmen konu edildiği görülmektedir. Muahhar literatürün müstakil başlıklarından Lafzatullah,⁴⁶ Hükümü'r-Râ,⁴⁷ İdgâmu'l-Mütecâniseyn⁴⁸ vb. gibi konular için de aynı tespiti yapmak mümkündür.

Asıl konumuz olan el-İzhâr ve el-İhfâ telaffuzlarına gelince ilgili kavramların henüz terimsel hüviyetlerine kavuşmadığı, özellikle izhâr kelimesinin kitap boyunca kimi zaman müradifi el-Beyân kelimesiyle de karşılanmak suretiyle esnek bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir.⁴⁹ Ne var ki ilgili kavramların "Nûn-i Sâkine ve Tenvînin Hükümlerinin Açıklanması" bâb başlığı altında nûn-i sâkineye hasredilerek ele alınmış olması, sonraki literatürün vazgeçilmez bir kalıbı olan bu kullanımın ana referansına da bir işaret niteliği taşımaktadır. Nitekim doğal dil düzeyine ilişkin zikrettiğimiz temel kaynak Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ında bu başlığa yer verilmemiş olması, *er-Riâye* öncesi ilm-i karâate dair ilk kaynak kabul edilen İbn Mücâhid'in⁵⁰ (ö. 324/936) *Kitâbu's-Sebat-i fi'l-Kırâât* isimli eserinde de yalın olarak "en-Nûnu's-Sâkine ve't-Tenvîn" başlığına yer verilmiş olması,⁵¹ "احكام النون الساكنة والتنوين" kalıbının ilk kez Mekki b. Ebî Tâlib tara-

44 Bk. Mekki b. Ebî Talib, *er-Riâye*, s. 124-125.

45 Aynı eser, s. 177-78, 201.

46 Aynı eser, s. 191.

47 Aynı eser, s. 195-197.

48 Aynı eser, s. 199-200, 204,217.

49 Örnek kullanımlar için bk. Mekki b. Ebî Talib, *er-Riâye*, s. 212, 213, 214, 222.

50 İbn Mücâhid ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. Tayyar, Altıkulaç, "İbn Mücâhid", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yay., İstanbul 1999, c. 20, s. 214-215; ayrıca bk. Binsîk, *Kıraat İlmî ve Tarihi*, s. 87 vd.

51 İlgili başlık için bk. Ebû Bekr Ahmed İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Sebat-i fi'l-Kırâât*, neşr. Şevki Dayf, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1972, s. 82; konu bağlamında, Mekki b. Ebî Tâlib'in bir kuşak öncesinde yaşamış, İbn Mücâhid'in de talebesi olan İbn Haleveyhi'nin (ö. 370/980) *el-Hucce fi'l-Kırââtî's-Seb'* isimli temel kaynaktaki da ilgili konuya ayrı bir başlık açılmaksızın Bakara Suresi, 8. ayet-i kerîmesinin "من يقول" kısmına ilişkin yer verilen kıraat farklılıkları çerçevesinde kısa-

ından kullanılmış olma ihtimalini düşündürmektedir. Bununla birlikte; gerek Sîbeveyhi'de, gerek kıraat farklılıklarını câmi ilk eserlerde gerekse ilk tecvîd kaynağı olarak değerlendirilen *er-Riâye*'de dahi el-İhfâ ve el-İzhâr'ın terim anlamlarına yani sonraki tecvîd literatüründe yer verilen teknik tanımlarına rastlanılamaması zikre değer bir husus olarak kaydedilmelidir. Bu noktada *er-Riâye*'de ilgili telaffuz biçimlerine ilişkin yer verilen tavsif ve tasvir ifadelerine değinmek konunun sonraki aşamaları için önem arz etmektedir.

Eserde ilgili kavramlar, mahreç sırasına göre Hurûf-i Mu'cem'in okunuş hususiyetlerine yer veren bâb başlıklarından sonra kitabın son bâbı olarak باب بيان احكام النون الساكنة والتنوين ana başlığı altında ele alınmaktadır. Bu ana başlık altında tenvin ve nûn-i sâkinenin, buldukları pozisyona göre kazanacakları muhtemel telaffuz biçimlerine ilişkin tasnif ve ilgili açıklamalar altı kategoride değerlendirilir. Her hangi bir alt başlık sisteminin kullanılmadığı izah biçiminde birinci, ikinci,... şeklinde yalın bir tasnif biçimi tercih edilmiştir. Makalemizin konusunu teşkil eden el-İzhâr'a birinci sırada, el-İhfâ'ya ise altıncı sırada yer verilmiştir.⁵²

"Tenvin ve nûn-i sâkine, kendilerinden sonra boğaz harflerinden biri geldiği takdirde izhâr edilirler."⁵³ şeklinde bir tasvir ifadesiyle açıklanmaya başlanan izhâr okunuşuna ilişkin herhangi bir tanımlayıcı ifade görülmemektedir. Konuya ilişkin serdedilen örnek kelimelerin akabinde, neden tenvin ve nûn-i sâkinenin izhâr ile okunması gerektiğine yani "izhârın illeti"ne bir göndermeyle yetinilmektedir. Altıncı sırada yer verilen ihfâyâya ilişkin durum da pek farklı değildir. Nitekim "anlatımlarına daha önce yer verilen geriye kalan harflerin öncesinde ise ihfâ edilirler."⁵⁴ ifadesiyle tasvir edilen bu okuma biçimine dair de sonraki literatürde yer verilen teknik tanıma yer verilmemiş, bununla birlikte ihfâ bağlamında vazgeçilmez olarak gündeme gelen "ğunne" sıfatı üzerinden konuya dâir bir izah çerçevesi oluşturulmuştur. Buna göre, *eğer ilgili harflerin önünde nûn-i sâkine ihfâ edilerek/gizlenerek okunursa bu takdirde mahreci hayâşîm (geniz boşluğu) olur. Binâenaleyh nûn'un ğunne sıfatı hariç, zâtî telaffuzda kaybolur.*⁵⁵

ca değinilmiş olması ayrıca zikredilmelidir. Bk. Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed İbn Haleveyh, *el-Hucce fi'l-Kırâati's-Seb'*, tahk. Abdu'l-Âl Sâlim Mükerrerem, Dâru's-Şurûk, Beyrut 1979, s. 67-68.

52 Bk. Mekki b. Ebî Talib, *er-Riâye*, s. 262 vd.

53 Aynı eser, s. 262.

54 Aynı eser, s. 267.

55 Bk. Aynı eser, s. 267.

İhfâ'nın illetine ilişkin izah sadedinde Sîbeveyh'in daha önce konu bağlamında alıntıladığımız açıklama biçimine de aynen yer verilen müteakip değerlendirmeler neticesinde vurgulanan şu eşleştirme dikkat çekici görünmektedir: "Açığa çıkmıştır ki; en-Nûnu'l-Hafîyye, el-Ğunne'nin ta kendisidir. en-Nûnu'l-Müdğame ve Muzhara ise el-Ğunne'yle ilişkisi olmayan okuma biçimleridir. Dolayısıyla el-Ğunne, en-Nûnu'l-Hafîyye'ye tâbî bir nitelik arz etmektedir."⁵⁶ Sonrasında ilgili örnekler üzerinden izhâr, idğâm ve ihfâ okunuşlarına ilişkin nûn-i sâkinenin değişen mahreç ve telaffuz hususiyetleri vurgulanır ve el-İhfâ ayırımıyla şöyle bir tanımlama ifadesine yer verilir: "el-İhfâ ancak harfin bizzat kendi nefsinde gizlenmesidir. el-İdğâm ise harfin başka bir harfe (telaffuz düzeyinde) katılmasından ibarettir."⁵⁷ Bu tanımlama ifadelerinin akabinde ise müellifin nûn-i sâkinenin ihfâsı ya da idğâmına ilişkin kurulacak cümle yapılarına ilişkin yer verdiği şu uyarı câlib-i dikkat bir husus olarak kaydedilmelidir: Nûn, sîn'in önünde gizlenerek okundu. Nûn'u, sîn'in önünde ihfâ ettim/gizleyerek okudum.' diyebilirsin. Ancak, 'Nûn, sîn'de ihfâ edildi/gizlenerek okundu. Nûn'u, sîn'de ihfâ ettim/gizleyerek okudum.' diyemezsin. 'Nûn'u vâv'a idğâm ettim' deyip 'nûn'u vâv'ın önünde idğâm ile okudum' diyemeyeceğin gibi.⁵⁸

Yaptığımız alıntılardan da anlaşılacağı üzere *er-Riâye*'de makalenin temel konusunu teşkil eden telaffuz biçimlerine ilişkin formel bir takım bilgilere yer verilmekle birlikte sonraki literatürde aynı başlıklar çerçevesinde yerini alan teknik tanımlamalara, detaylı kategorik ayrımlara rastlanamamaktadır. Binaenaleyh bu aşamada konu bağlamında, tecvîd literatürüne yön veren bir diğer temel kaynak, *et-Tahdîd fi'l-İtkân ve't-Tecvîd*'in incelenmesine geçilebilir.

Ehlinin malumu olduğu üzere *et-Tahdîd*'in müellifi Ebu Amr Osman b. Saîd ed-Dânî (ö.444/1053) mushaf tarihi, ilm-i kıraat vb. ne dâir mühim eserlere imza atmış önemli bir şahsiyettir. Diğer alanlardaki eserleri gibi *et-Tahdîd*'i de, -kitabı tahkîk eden Ğânim Kaddûrî Hamed'in de belirttiği üzere-⁵⁹ takip ettiği usul ve yer verdiği içerik açısından kendinden önceki teliflerden ayrıldığı kadar kendisinden sonraki eserlere de yön vermiş ilk temel kaynaklarından biri

56 Bk. *Aynı eser*, s. 268.

57 Bk. *Aynı eser*, s. 269.

58 Bk. *Aynı eser*, s. 269.

59 Bk. ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s. 42-46.

olarak değerlendirilebilir.⁶⁰ Bu açıdan eserde, makalenin konusunu teşkil eden telaffuz biçimlerine ilişkin yer verilen tanım ve tasnif biçimleri hususi önem kazanmaktadır. Nitekim *et-Tahdîd*'in farklılığını sağladığını düşündüğümüz kendinden önceki teliflere kıyasla daha belirgin gözüken kavram merkezli yaklaşım, girişten itibaren dikkat çekici bir nitelik arz etmektedir. Her ne kadar eserin ana çerçevesi önceki literatürde yer verilen genel tasnif mantığına (Hurûfu'l-Hecâ'nın mahreç sırası üzerine kurulu sistematiğine göre harflerin telaffuz özelliklerini merkeze alan yaklaşım biçimine) uygunluk arz etse de; ed-Dânî'nin daha girişte yer verdiği tecvîd, tahkik, tertil vb. ana kavramlara ilişkin tanım ve değerlendirmeleri,⁶¹ harflerin belli durumlardaki okunuş hususiyetlerini çerçeveleyen telaffuz biçimlerine ilişkin yer verilen kavramsal çerçeve ve teknik tanımlamalar⁶², zikre değer hususiyetler olarak kaydedilmelidir. Bu meydana ed-Dânî'nin yer verdiği, el-Murâm, el-Müşemm, el-Muhteles, el-Memdüd, el-Mübeyyen, el-Müdğâm, el-Muhfâ vb. terim ve önceki literatürde bu açıklıkta ve bütünlükte rastlanamayan teknik tanımlamalar hususi önem arz etmektedir. Konumuz açısından ise el-Muhfâ ve el-Mübeyyen terimleri ayırımında verdiği tanımlar ise sonraki literatürdeki teknik tanımlara temel teşkil eden yapıları gereği dikkat çekmektedir. Nitekim el-Muhfâ başlığı altında yer verilen -daha önce de önemine vurgu yaptığımız-⁶³ "harfin ihfâsı, hareketin ihfâsı" biçimindeki teknik ayırım ve tanımları,⁶⁴ el-Mübeyyen ayırımında verilen, "(ilgili şartları hâiz iki harfin okunuş düzeyinde) kat' yapmaksızın, aşırıya kaçıp sekte gibi okumaksızın aralarının ayrılmasıdır." biçimindeki tanımlama⁶⁵ sonraki literatüre etkileri bağlamında zikre değer ayrıntılar olarak kaydedilme-

60 Çânim Kaddurî Hamed, eserin giriş kısmında *et-Tahdîd*'in konusu, önemi, yazma nüshaları ve tahkik yöntemine ilişkin açtığı başlık altında kronolojik olarak kendisinden önce yazılmış bir takım eserler olsa da *et-Tahdîd*'in içerik ve yöntem açısından literatürde ilk kitap sayılması gerektiğini ihsas ettiği şu ilginç değerlendirmeye yer verir: "Birincinin ölüm tarihinin ikincinin ölümüne birkaç yıl tekaddüm etmesine rağmen; Mekki'nin kitabı *er-Riâye*'yi, Dani'nin *et-Tahdîd*'i telifinden önce yazdığına ilişkin bir delilimiz yoktur." İlgili ifade ve diğer kitaplara yönelik mukayese için bk. ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s. 44.

61 Bu terimler ve içeriği için bk. ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s. 70 vd.

62 İlgili kavramsal çerçeve ve içerikleri için bk. ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s. 97-103.

63 Bu vurgu için bk. s. 12 (40. dipnot)

64 ed-Dânî'nin konu bağlamında yer verdiği teknik ayırım ve tanımlamaları şu şekildedir: "Muhfâ iki kısımdır: Harfin ve hareketin ihfâsı. Harfin ihfâsı, sesinin eksiltilmesi; hareketin ihfâsı ise tam anlamıyla telaffuz edilmemesidir." İlgili alıntı için bk. ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s. 98.

65 Tanım için bk. ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s. 101.

lidir. Bu meyanda müellifimizin kıraat ilmine dâir meşhur eseri *et-Teysir*'de yer verdiği ve sonraki literatüre birebir yansımış gözüken " *الاختفاء: حال بين الاظهار والادغام* " şeklindeki teknik tanım,⁶⁶ ed-Dânî'nin *et-Tahdîd*'inde yer verdiği biraz önceki tanımı daha da geliştirdiği hükmüne delil teşkil edebileceği gibi, O'nun sonraki literatür üzerindeki etkisini tartışmasız kılacak açık bir gösterge olarak da okunabilir. Ne var ki, ed-Dânî de kitabının giriş kısmında yer verdiği bu tasnif ve teknik tanımlamalara rağmen eserin ilerleyen kısımlarında önceki teliflerde de yer aldığı üzere nûn-i sâkine merkezli tasnif biçimine özel bir bâb başlığı açarak yer vermiş, *باب ذكر احوال النون الساكنة والتنوين* şeklindeki bu ana başlık altında dört farklı okunuş biçimini *er-Riâye*'den çok da farklı olmayan form ve illet merkezli bir yaklaşımla ele almıştır.⁶⁷ Bu durum, ed-Dânî'nin eserinin başında yer verdiği kavramsal çerçevenin ve bu çerçevede ifadelendirdiği teknik tanım ve sınırlamaların hususiyetine rağmen, temelde ilm-i kıraate ait olduğunu düşündüğümüz bu tasnif biçiminin ilm-i tecvîd bağlamında da yavaş yavaş kurumsallaştığını gösteren bir olgu olarak değerlendirilebilir. Ayrıca el-İzhâr teriminin yer yer aynı satırda dahi el-Beyân ve türevleri ile karşılanıyor olması,⁶⁸ muahhar literatürde terimsel hüviyetlerine kavuşturulmuş görünen bazı telaffuz biçimlerinin henüz teknik bir terimle ifade edilmemiş olması⁶⁹ terimleşme süreci açısından zikredilmesi gereken hususlardır. Netice itibarıyla ed-Dânî'nin eserleri bağlamında; bazı teknik terim ve tanımları üzerinde açık etkileri olsa da, tecvîd tarihi açısından kavram merkezli yaklaşımın henüz kifayyetle şekillenmediği tespitini yapmak mümkün görünmektedir.

İncelemeye dâhil edeceğimiz bir başka eser de ed-Dânî sonrası asırda Ebu'l 'Alâ Hasen b. Ahmed el-Hemedânî⁷⁰ (ö.569/1173) tarafından telif olunmuş *et-Temhîd fi Ma'rifeti't-Tecvîd* isimli kitaptır. Eseri tahkik edip yayımlayan Çânim Kaddûrî Hamed'in ifade ettiği üzere müellif, kendi dönemi olan hicrî 6. asrın önemli isimlerinden biri olup, kitabı *et-Temhîd* de tecvîde dair kayda değer telif-

66 Bk. ed-Dânî, *et-Teysir*, s. 45. (Bu tanıma 32. dipnotta da gönderme yapılmıştı.)

67 Bk. Aynı eser, s. 113-117.

68 Mesela bk. Aynı eser, s. 117.

69 Mesela sonraki literatürde el-İklâb ıstılahıyla kategorik bir ayırma konu edilen okuma biçiminin, ed-Dânî'nin eserinde " *و الحال الثالثة ان يقبل* ... " şeklinde bir ifadeyle karşılandığı görülebilir. İlgili kullanım için bk. ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s. 117.

70 Müellife ilişkin geniş bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, "Ebu'l Alâ el-Hemedânî" *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1994, c. 10, s. 286-287.

lerdendir.⁷¹

Ne var ki bu eser; buldukları konuma göre hurûf-u mu'cemin telaffuz edilme biçim ve kurallarına ilişkin önceki tecvîd literatürüne nazaran özet sayılabilecek türden bir içerik arz etmektedir. Sözgelimi “Hz. Peygamberin Kur’ân Kıraatinin Vasıfları” başlığıyla açılan bâb⁷² yaklaşık 25 sayfa yer tutarken tecvîdin temel konusu kabul edilen harflerin mahreç, sıfat ve telaffuz hususiyetlerine ilişkin başlık altında yer verilen izâhât daha az yekûn tutmaktadır.⁷³ Şimdiye kadar ele aldığımız eserlerin tasnif biçiminden farklı olarak mahreç sırası yerine alfabetik sırayı esas alan müellif, harflerin telaffuz keyfiyetlerine ilişkin açtığı ana başlık altında sırasıyla med ve lîn harflerinin, boğaz harflerinin ve geriye kalan hurûf-u mu'cemin telaffuz kural ve biçimlerini konu edinen alt başlıklarla şekillendirdiği bir tasnif biçimine yer verir. Makalemizin konusunu teşkil eden telaffuz biçimlerine ise; mîm⁷⁴ ve nûn⁷⁵ maddelerinde değinir. Bu iki madde dışında önceki teliflerde olduğu üzere ilgili telaffuz biçimlerinin özel olarak konu edildiği “Tenvin ve Sâkin Nûnun Hükümleri” vb. ayrı bir başlık söz konusu edilmemiştir. Bununla birlikte nûn maddesi, nûn-i sâkine ve tenvîn’in okunuş biçimleri merkezli bir açılıma sahiptir. Oldukça özet bir anlatımla ele alınan bu okunuş biçimlerine ilişkin sonraki literatürde olduğu üzere her hangi bir teknik tanım ve kategorik ayırma yer verilmemiş olmasından hareketle,⁷⁶ bu eserin yazıldığı dönemde de kavram merkezli yaklaşım biçiminin henüz şekillenmediği söylenebilir.

Bu aşamada muahhar literatür olarak işaret ettiğimiz kaynakların incelenmesine geçmek, “kavram merkezli yaklaşım” ayırımıyla kastettiğimiz yaklaşım biçimine de daha somut ve tartışılabilir bir veçhe kazandıracaktır. Bu bağlamda ele alınabilecek ilk temel eser, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muham-

71 Bu değerlendirmeler için bk. el-Hemedânî, *et-Temhîd*, s. 6.

72 İlgili bâb için bk. el-Hemedânî, *et-Temhîd*, s. 159 vd.

73 İlgili bâb için bk. Aynı eser, s. 273 vd.

74 Bk. Aynı eser, s. 299 vd.

75 Bk. Aynı eser, s. 301 vd.

76 Mesela sonraki literatürde iklâb terimiyle tanımlanan telaffuz biçimine “... واما القلب عند الياء خاصة...” ifadesiyle yer verilirken, makalenin ana konusunu teşkil eden okunuş biçimlerinden el-ihfâ’ya ise başka hiçbir tanım ve açıklama ifadesine ihtiyaç hissedilmeksizin sadece “اما الإخفاء فعند سائر الحروف” cümlesi bağlamında yer verilmektedir. İfadeler ve geçtikleri yer için bk. el-Hemedânî, *age*, s. 302.

med İbnü'l Cezerî'nin,⁷⁷ (ö.833/1429) *et-Temhîd fî l'İmî't-Tecvîd*, isimli telifi ve aynı müellifin gerek tecvîde gerekse ilm-i kıraate mâl olmuş diğer kitaplarıdır.* Ancak, hemen bu arada kronolojik açıdan dönemi itibariyle İbnü'l Cezerî önce si ilm-i tecvîd kaynakları arasında yer alan bir diğer eserin meseleye yaklaşım tarzına da yer vermek; makalenin konusunu teşkil eden kavramların ele alınış biçimlerinin ve dahi tecvîd literatürünün dönemsel niteliklerinin daha sağlıklı bir analizinin yapılabilmesi adına önem arz etmektedir. Kastettiğimiz eser *et-Temhîd*'in de kaynakları arasında yer alan⁷⁸ Alemüddîn Ali b. Muhammed es-Sehâvî'nin (ö.643/1245) kaleme aldığı *Cemâlu'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ*⁷⁹ isimli teliftir. Muhakkikinin de belirttiği üzere⁸⁰ eser tasnifi itibariyle tecvîde ilişkin konulara da yer vermekle birlikte îcâzu'l-Kur'ân, nâsih-mensûh vb. konuları da ele alan derleme bir eser görünümündedir. İbnü'l-Cezerî'nin aşağıda verilen değerlendirmesi kitabın bu özelliğine ilişkin yeterince fikir verici niteliktedir: “ Bu kitap, bâb sistematığı açısından hayli ilginç (garip) bir eserdir. Nitekim eser; kıraat, tecvîd, nâsih-mensûh, vakf-ibtidâ ve diğerleri olmak üzere müstakim bir çok fenne ilişkin bilgileri içeren bölümleri câmi bir özellik taşımaktadır.”⁸¹ Eserin makalenin konusunu teşkil eden kavramlara yaklaşım tarzı da genel özelliğinden farklılık arz etmemektedir. Nitekim tecvîde ilişkin kısım, ed-Dânî'nin *et-Tahdîd*'inde yer verdiği kavramsal çerçeveyi Kurrâ'nın ihtilafına ilişkin eklenmiş bir takım rivayetler ve tespitler hariç tutulursa aynen alıntıyla başlar.⁸² Binâenaleyh “İtkânü't-Tecvîd” başlığı altında yer verilen ilgili kavramlara dâir

77 İbnü'l-Cezerî ve eserlerine ilişkin geniş bilgi için bk. Yüksel, *İbnü Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 147 vd.; Altıkulaç, “İbnü'l-Cezerî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 20, s. 551-557, İstanbul 1999.

* Müellifin tecvîde dâir üzerine pek çok şerh yazılmış *el-Mukaddime* ismiyle mâruf manzum telifi ve kıraate ilişkin Kıraat-i Aşera sistematığını kendisinden sonraki döneme mal eden *en-Neşr* ve *Tayyibetü'n-Neşr* isimli telifleri zikredilebilir. Ne var ki makalenin sınırlılığı gereği bu diğer eserlere direkt atıflara yer verilmemiştir. Ancak *el-Mukaddime* şerhleri arasında kendisinden sonraki döneme etkisi bakımından zikredilmesi gereken ve bizimde yer yer alıntılarda bulunduğumuz Molla Ali b. Sultan el-Kârî'nin kaleme aldığı *el-Mihahu'l-Fikriyye alâ Metni'l-Cezeriyye* isimli eser özellikle anılmalıdır.

78 Referans ilişkisi için mesela bk., İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 203, 206, 210, 235, 236.

79 Eser ve müellifine ilişkin geniş bilgi için bk. Alemüddîn Ali b. Muhammed es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ, I-II*, tahk.: Ali Hasen el-Bevvâb, Mektebetü't-Turâs, Kahire 1987, c. I, s. 3 vd. (Muhakkikin mukaddimesi)

80 es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ*, c. I, s. 9. (Muhakkikin mukaddimesi)

81 Değerlendirme için bk. es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ*, c. I, s. 8. (Muhakkikin mukaddimesi)

82 İlgili alt başlık ve içeriği için bk. es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ*, c. II, s. 530 vd.

tanım ve tasnifler, çerçevesini ve içeriğini ed-Dânî'nin belirlediği bizim de daha önce değerlendirdiğimiz tanım ve tasniflerdir.⁸³ Ne var ki, es-Sehâvî'nin, Dânî'den yaptığı alıntıların akabinde Kurrâ'nın ihtilaflarına ilişkin zikrettiği haberler eşliğinde yaptığı değerlendirmeler esnasında yer yer daha önceki eserlerde bu açıklıkta rastlanmayan kullanımlara da yer verdiğini tespit etmek mümkündür. Örneğin, el-Muhfâ kavramına ilişkin değerlendirmelerinde "إحفاء" gibi bir izafete yer vermiş olması dikkat çekicidir. Yine konumuzla ilgisi bağlamında önceki teliflerin çoğunda olduğu üzere "nûn-i sâkinenin hükümleri" biçiminde müstakîl bir başlık açmaksızın konuya bir başka eserine gönderme yaparak bir cümlelik atıfla değinmiş olması⁸⁵ belirtilmesi gereken hususlardandır. Eserin bu özelliklerinden hareketle makalemiz açısından bir orijinallik arz etmediğini ifade etmek mümkündür.

Bu aşamada konumuz dahilinde *et-Temhîd*'in muhakkikinin "Şüphesiz tahkikini yapıp neşretmek üzere *et-Temhîd*'i seçtim. Çünkü bu kitap kendisinden önceki tecvîd literatürünün adeta bir özetini içerdiği gibi, kimisi kaybolmuş kimisi hali hazırda yazma olarak bulunan bir takım eserlerden de metinleri/alıntıları (nusûs) ihtiva etmektedir... Ayrıca, bu eser müellifinin yaşadığı asırdan sonraki dönemlerde tecvîd ilmiyle iştiğal edenler arasında oldukça yaygın bir telif olma konumu da kazanmıştır..."⁸⁶ biçimindeki tespitinden hareketle İbnü'l-Cezerî sonrası özellikle Osmanlı Coğrafyası'nda yazılan tecvîd literatüründe belirginleşen ve şu ana kadar "kavram merkezli yaklaşım" ayırımıyla ifade etmeye çalıştığımız yaklaşım biçiminin analizine geçebiliriz. Muhakkikin de belirttiği üzere İbnü'l-Cezerî'nin gerek tecvîde gerekse ilm-i kıraate dâir eserleri sonraki dönemler için bir model olma niteliği taşımaktadırlar. Bu açıdan *et-Temhîd*'in özellikle makalenin konusunu teşkil eden kavramlara ilişkin tanımları kadar tasnif sistematığı açısından diğer konulara dair yaklaşım biçimi de özel önem arz etmektedir. Ne var ki *et-Temhîd*'e yönelik yüzeysel bir araştırma dahi, İbnü'l-Cezerî'nin benimsediği genel tasnif biçiminin, IX. asır öncesi tecvîd müelliflerinden pek de farklılık arz etmediğini ortaya koyabilir. Nitekim *et-Temhîd*'de de sonraki eserlerde müstakîl konu başlıkları altıda ince-

83 Karşılaştırma için bk. ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s. 98, 101; es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ*, c.II, s. 534-535, 536-538.

84 İfade için bk. es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ*, c.II, s. 537.

85 es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ*, c.II, s. 530-31.

86 Değerlendirme için bk. İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 6-7.

lenen pek çok telaffuz biçiminin önceki literatürde olduğu üzere alfabetik sıralamayı esas almak kaydıyla huruf-u hecâ sistematığı çerçevesinde ele alınmış olduğu görülmektedir.⁸⁷ Ancak, ilgili araştırma biraz daha özelleştirildiğinde başka bir ifadeyle, önceki literatürde yer verilen tasnif biçimi üzerinden mukayeseli bir inceleme yapıldığında görülür ki, İbnü'l-Cezerî'nin, esnek kullanımlarla ifade olunan birçok telaffuz biçimine terimsel bir hüviyet kazandırdığı, yarı sıra belli konularda sonraki literatürde aynen kullanılmaya başlayan kategorik ayırmalara yer verdiği de aşikârdır.⁸⁸ Bu açıdan kendisinden hemen sonraki asırdaki teliflerde açıkça şekillendiği görülen kavram merkezli yeni tecvîd yazımına kısmen de olsa model teşkil ettiği düşünülebilir.

İbnü'l-Cezerî'nin asıl konumuz olan telaffuz biçimlerine yönelik yaklaşımına gelince; ilgili kavramlara dair teknik tanım ve ayırımların, *et-Temhîd*'in ilk bölümlerinde yer verilen ilm-i kıraate özgü usul farklılıklarını içeren ana başlık altında⁸⁹ ele alındığı görülür. Bu bağlamda ilgili kavramlarla birlikte yaklaşık otuz kavrama ilişkin kavramsal çerçeve oluşturulmuş görünmektedir. Bu meydana birer terim olarak yer verilen el-İhfâ ve el-İzhâr kavramları şu şekilde tanımlanır:

87 Bk. İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 115 vd.

88 Mesela, medler bahsinde daha önceki kaynaklarda görülmeyen, ama İbnü'l-Cezerî sonrası kaynaklarda aynen tekrarlanan gelen kategorik ayırım bu konuda açık bir delil olarak öne sürülebilir. Nitekim *Cemâliü'l-Kurrâ* dahil şu ana kadar incelemeye tabi tuttuğumuz hiçbir telifte İbnü'l-Cezerî'nin yer verdiği net ayırmalara ve terimsel kullanımlara yer verilmediği müşahade edilebilir. Konu bağlamında *Cemâliü'l-Kurrâ*'nın İbnü'l-Cezerî'nin tasnifi dışında farklı isimlendirmelere ilişkin derleme bilgiler sunan açılımı haricinde açık bir tasnif ve isimlendirme içeren bir yaklaşım biçimine rastlanılamamıştır. İbnü'l-Cezerî ise, "medd-i munfasıl, medd-i muttasıl, medd-i lâzım, medd-i ârız" terimlerini içeren, tecvîd literatüründe hali hazırda dahi medler bahsinde model olarak kullanılan bir tasnife yer vermiş görünmektedir. İlgili mukayeseye temel teşkil eden veriler için bk. Mekki b. Ebî Tâlib, *er-Riâye*, s. 125-126, 160; ed-Dânî, *et-Tahdîd*, s.286-287; el-Hemedânî, *et-Temhîd*, s. 286-287; es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ*, c.II, s. 522-523; İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 173-176; Bu değerlendirme bağlamında ayrıca; İbnü'l-Cezerî'nin konuya hasrettiği "Bu fasılda tecvîdden her bir harfe taalluk edeni (her bir harfe ilişkin tecvîd kurallarını) zikredeceğiz" şeklinde açtığı dilimize aktarılabilecek bir fasıl başlığının yanı sıra, önceki literatürde bu açıklıkta yer verilmemiş lâm-i tarîfin izhârı ayırımı, Lafzatullah'ın lâminin okunuş hususiyetlerine dair açık ifadeler, mûm-i sâkinin bulunduğu konuma göre telaffuz biçimleri, el-İklâb ve el-İzhâr ayırımlarına açık birer terim olarak yer vermesi vb. hususiyetler üzerinden de kastettiğimiz çerçevede bir mukayese ile benzer sonuçları elde etmek mümkün görünmektedir. İbnü'l-Cezerî'nin mevzu bahis konulara yaklaşım biçimi için bk. İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 115, 152, 154, 155-156, 165, 168.

89 İlgili bâb ve içeriği için bk. İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 67 vd.

el-İzhâr; el-İdgâm'ın zıddıdır. Bu açıdan idgâm suretiyle tek bir telaffuza dönüşen iki harften her birinin kendine özgü edâ keyfiyetine (sûret) uygun, bütün sıfatlarını telaffuza yansıtan, harfin mahreç ve sıfat özelliklerine (bünyesinin) kâmilin sadık bir tarzda okunmasıdır. el-Beyân ise el-İzhâr anlamında bir diğer kullanımdan ibarettir... el-İhfâya gelince, tenvîn ve sâkin nûnun ilgili harfler önünde gizlenerek okunmasından ibarettir. Onun hakikati ise, telaffuz edildiği esnada amel edilen cüzûn iptal edilmesi/harfin mahrecinin ve lâzîmî sıfatlarının telaffuzdan düşürülmesi, dolayısıyla sadece hayşûmda şekillenen bir sesin işitilmesi durumudur. el-İhfâ, hareketin gizlenerek okunması anlamını da havidir. Hareketin gizlenerek okunması ise, hareketin temdîdindeki (harekeyi normalinden daha süratli ve düşük sesle telaffuz etmek ki işitenin hareketin neredeyse telaffuz edilmediği zehabına kapılması durumu) eksiltmedir.⁹⁰

Önceki örneklerine nazaran oldukça kapsamlı sayılabilecek bu teknik tanımlara rağmen konunun asıl seyri önceki teliflerde de olduğu üzere ayrı bir bölüm halinde yer verilmiş "Tenvîn ve Sâkin Nûnun Hükümleri"⁹¹ ana başlığı altında ele alınır. Ancak artık klasikleşmiş kabul edilebilecek bu başlık altında yer verilen telaffuz biçimlerinden özellikle izhâr ve iklâb kavramlarına, mukaddem teliflerde görülmeyen açıklıkta ve kesinlikte terimsel bir hüviyet kazandırılmış olması ise kayda değer bir husustur.⁹²

Kavram merkezli yaklaşımın somut bir biçim kazandığı İbnü'l-Cezerî sonrası eserlere geçmeden önce müellifin, tenvîn ve sâkin nûnun hükümlerine ilişkin satır arası bilgi sadedinde yer verdiği bir değerlendirmesine dikkat çekmek konunun sonraki aşamalarında ifadesini bulacak bir takım hüküm cümleleri bağlamında önem arz etmektedir. Nitekim İbnü'l-Cezerî, tecvîd literatüründe "Tenvîn ve Sâkin Nûnun Hükümleri"⁹³ ana başlığı altında yer verilen telaffuz biçimlerini "Nûn-i Sâkine ve Tenvîne Özgü Meşhur Dört Hüküm"⁹⁴ ifadesiyle nitelendirmektedir. İbnü'l-Cezerî'nin bu ana başlığın şöhretine ilişkin vurgusu; "Tenvîn ve Sâkin Nûnun Hükümleri" ayırımını literatür çerçevesinde kazandığı statüye işaret etmesi açısından ilgi çekici bir nitelme olarak değerlendirilebilir. Nitekim İbnü'l-Cezerî'nin dahi ilgili başlığın kapsamı dışında kalan mîm-i sâkinenin ihfâsı, lâm-ı tarifin izhârı vb. gibi el-İhfâ ve el-İzhâr çeşitlerine bizzat

90 İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s.69-70.

91 Aynı eser, s. 165.

92 Önceki teliflerde daha esnek bir çerçevede yer verilen konuya ilişkin kavramlar *et-Temhid*'de terimsel hüviyetlerine kavuşmuş görünmektedir. Nitekim önceki eserlerde genellikle beyân kavramıyla da anlatılan izhâr okunuşu el-İzhâr, kalb sıfatıyla ifade olunan telaffuz biçimi ise el-İklâb terimleriyle yerlerini almıştır. Bk. İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 165, 167.

93 Aynı eser, s. 165.

94 Nitelme için bk. Aynı eser, s. 70.

terim olarak yer vermesine rağmen bu başlığın şöhretini tescil etmiş olması gerçekte tecvîd literatürüne mal olmuş açık bir çelişki olarak da okunabilir.

Konumuz açısından önemine binâen daha önce de dikkat çekmeye çalıştığımız bu çelişkiyi bir kez daha vurguladıktan sonra İbnü'l-Cezerî sonrası teliflerin mesleye bakış açılarını değerlendirmeye başlayabiliriz. Bu meyanda ele alacağımız ilk eser, yazarına nispetinde bir takım farklı değerlendirmeler de olsa Türk Dili'nde yazılmış en eski tecvîd eserlerinden biri olarak kabul edilen meşhur *Karabaş Tecvîdi*'dir. Konuya dair fikir beyan eden araştırmacılara göre evvelemerde Şeyh Abdurrahman el-Karabâşî'nin (ö.904/1498) kaleme aldığı düşünülen⁹⁵ tecvîd risalesinin Şeyh Ali Efendi (ö.1096/1685) ya da Şeyh Mehmed Efendi (ö:?) tarafından da yazılmış olabileceğine dikkat çeken birkaç sınırlı değerlendirme dışında Karabaş Tecvîdi'ni şerh eden veya günümüz Türkçesine kazandıran birden çok müstakil çalışmada⁹⁶ bile eserin yazıldığı tarihe ve yazarına ilişkin herhangi bir bilgiye yer verilmemiş olması ilginçtir.

95 Mesela bk. Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, s. 460 (48. Dipnot); Mustafa Ergün, "Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi I, Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", *AKÜ Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, <http://www.egitim.aku.edu.tr/mergun.htm> (2.2.1.1. Kıraat ve Tecvîd Başlığı). Makalede, Risale evvelemerde Şeyh Ali Efendi'ye nispet edilmekte, Şeyh Abdurrahim Karabaşî'nin ismi ise ikinci planda zikredilmektedir. Abdurrahman yerine Abdurrahim ismine yer verilmiş olması dikkat çekicidir. Çalışmamızda Abdurrahman Çetin'in tercihi ve İSAM Kütüphanesi kayıtlarında yer verildiği üzere ilgili risale Abdurrahman Karabaşî'ye nispetle kullanılacaktır. Konu dahilinde bu iki kaynağın yer verdiği bu bilgiler dışında bulunabilen en kapsamlı bilgi sadedindeki merhum Ali Rıza Sağman'ın dipnotta verdiği şu değerlendirme ise Risale'ye ve yazıldığı tarihe dair dikkat çekici tahlilleri içermektedir: "Karabaş Tecvîdi hakikaten fevkaleda bir eserdir. Bu eser, belki Türk Âleminde yazılan ilk Türkçe tecvîddir. Gayet münakkah (arı, ayıklanmış) ibaresinde "kaçan" gibi kelimelerin bulunması eserin oldukça eski olduğunu göstermektedir. Eseri yazanın kim... olduğu katı olduğu bilinmiyor... Karabaş ünvanını taşıyan bu zatın 16. asırda Kanuni Sultan Süleyman Hazretlerinin zamanında yaşamış ve eserini yazmış olduğuna dair rivâyet vardır..." İlgili değerlendirmenin bütünü için bk. Ali Rıza Sağman, *Sağman Tecvîdi*, Ahmet Sait Matbaası, yy., 1955, s. 40. (33. Dipnot)

96 Mesela bk. Şeyhzâde Muhammed Saîd el-Hüseyinî, "el Virdü'l-Müfîd fi Şerhi't-Tecvîd", *Tecvîd Risaleleri*, c. I, s. 2 vd. (Kitabın düzenli bir sayfa numaralandırma sistemi yoktur. Binâenaleyh bazı risaleler kendi içerisinde numaralandırılmıştır. Bu açıdan kullanılan risalelerin kitabın neresinde kaçınıcı risale olarak yer aldığına parantez içi bilgi olarak dikkat çekilmiştir. Bu risale kitabın 9. risalesi olup son 60 sahifelik kısımdadır.) Aynı risalenin günümüz Türkçesine aktarılmış biçimi için bk. Seyyid Hüseyin Hamdi, *Viridü'l-Müfîd fi Şerhi't-Tecvîd, Karabaş Tecvîdidin Şerhi*, sad.: Abdülkadir Dedeoğlu, Osmanlı Yayınevi, İstanbul, ts., s. 1-8.; *Sualli-Cevaplı, İzahlı Karabaş Tecvîdi*, neşr. Ali Özek, Hisar Yayınevi, İstanbul, ts.; Necati Tetik, *Açıklamalı Karabaş Tecvîdi Cezerî Tecvîdi ve Tercümesi*, İhtar Yay., İstanbul 1993.

İlgili kaynakların tarihlendirmeleri temelinde esere ilişkin öne çıkaracağımız asıl ilginç olan yön ise, Risâle'nin benimsemiş olduğu ve sonrasındaki özellikle Türkçe tecvîd literatüründe çoğunlukla model olarak benimsenmiş görünen⁹⁷ tasnif mantığıdır. Şu ana kadar görmeye alıştığımız tasnif biçiminden bir hayli farklılık arz eden bu yeni tecvîd yazımı formu, çalışmamızın başından bu yana gündeme getirdiğimiz kavram merkezli yaklaşımın müşahhas şeklini temsil etmesi açısından oldukça önem kazanmaktadır. Nitekim İbnü'l-Cezerî'nin *et-Temhîd*'i de dahil ilm-i tecvîdin kapsamını belirleyen telaffuz biçim ve kurallarına hurûf-u hecâ sistematiği bağlamında yer veren önceki literatürün tasnif mantığı yerine, ilgili okuma biçimlerini birer ıstılah olarak merkezileştiren ve her bir ıstılahı müstakil bir konu başlığı olarak yeniden tasnif eden bir yaklaşım söz konusudur. Bu yaklaşıma göre söz gelimi "el-Kalkale" artık kâf, fî, bê, cim ve dâl maddelerinde ayrı ayrı yer verilen bir telaffuz biçimi olmaktan öte bir terim olarak müstakil bir bâb başlığı⁹⁸ niteliği kazanmıştır. Binâenaleyh bu eserle birlikte "ilm-i tecvîdin içeriğini belirleyen telaffuz kâide ve biçimleri artık anlam alanı kesinleşmiş birer tecvîd terimi hüviyeti kazanmışlardır" tespiti yapılabilir.

97 Benzer tasnif, terim ve tanımları içeren eserler için mesela bk. Hamza Miskîn, "Tecvîd-i Edâiyye", *Tecvîd Risaleleri, I-II*, c. I, s. 31-70; Hamza Hüdâyî, "Tecvîd-i Hamza Efendi", *Tecvîd Risaleleri, I-II*, c. I, s. 72-96; (*Tecvîd-i Edâiyye*, Abdurrahman Çetin tarafından Hamza Hüdâî'ye (ö.936/1530) nisbet edilmiştir. Ancak İSAM Kütüphanesi kayıtlarında aynı eserin müellifi olarak Hamza Miskîn (ö:?) gösterilmiştir. Bk. Çetin, *Kur'ân Okuma Esasları*, s. 461; İSAM Kütüphanesi, Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavli's-Sedîd fi'l-İmi't-Tecvîd*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1326; Ali Rıza Sağman, *Sağman Tecvîdi*, Ahmet Sait Matbaası, yy., 1955; İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, İFAV Yay., İstanbul 1996; Demürhan Ünlü, *Kur'an-ı Kerim'in Tecvîdi*, TDV Yay., Ankara 1993, Abdurrahman Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, Emin Yay., Bursa 2007. Konu bağlamında zikredilen benimsenmiş görünmektedir ifadesiyle bir ayrıntı içerme durumu kesinlikle anlaşılmamıştır. Zaten her bir eser ayrı ayrı incelenirse görülmür ki, her telifin özel anlamda kendine özgü bir takım nitelikleri bit tabii sabittir. Binâenaleyh kastedilen husus, tecvîd kâidelerine ilişkin *Karabaş Tecvîdi*'nde yer verilen modelin gerek terim gerek tanım gerekse tasnif düzeyinde genel çerçeve olarak benimsendiği hususudur.

98 Abdurrahman Karabaşî, *Karabaş Tecvîdi*, Sahafiye-i Osmâniye Şirketi, y.y., 1313, s. 12-13. (Aynı durum sadece Kalkale için değil, Hükümü'r-Râ, Zamîr, Lafzatullah vb. bütün tecvîd kaideleri için söz konusudur. Daha da ötesi Risale'de şu ana kadar incelediğimiz literatürde hiç karşılaşmadığımız mesela İdğâm Şemsîye, İzhâr-ı Kameriyye gibi müstakil konu başlıklarını teşkil eden terimsel kullanımların yer alması ve bu kullanımların bu gün dahi literatürde de aynen kullanılıyor olması, kastettiğimiz kavram merkezli yaklaşımın temel niteliklerine dair yeterince fikir verici bir husus olduğu kadar, "yeni bir tecvîd yazımı" tespitinin de temellendirilebileceği bir düzlem sağlayacak açıklıktadır. İlgili terimler için bk. Karabaşî, *age*, ss. 12, 13, 14.

Risale'nin genel tasnif sisteminin ötesinde makalemizin mesele edindiği mefhumlara ilişkin yer verdiği terim ve bu terimleri tanımlama biçimi ise daha önce nûn-i sâkine merkezli tasnif problemine ilaveten bir cümleyle dikkat çektiğimiz temel bir problemin de kaynağını teşkil etmesi açısından oldukça önemlidir. Nitekim Risale ve sonraki süreçlerde Risale'yi model alan diğer eserlerin çoğuna ayrıyla yansımış ve makalenin konu edindiği kavramların mefhumları bağlamında ciddi bir kırılmaya sebep teşkil ettiğini düşündüğümüz yeni bir tanımlama biçimi söz konusudur. Bu tanıma göre; "Kaçan tenvin ve nûnu sâkin bu on beş harften/bu altı harften birine uğrarsa ihfâ/izhâr olur."⁹⁹ Şu ana kadar incelediğimiz ne doğal dil düzeyine ilişkin kaynaklarda, ne ilm-i kıraate ilişkin eserlerde ne de önceki tecvîd literatüründe rastlanmayan bu tanımlama biçimi ilgili telaffuz biçimlerini bütünüyle tenvîn ve nûn-i sâkineye hasreden bir nite-lik arz etmektedir. Sonraki literatürün çoğunda da bu tanımların tercih edilmiş olması, gerçekte ilgili harflerin ğunne sıfatı hariç zatının gizlenerek telaffuzunu ifade eden el-İhfâ ya da belli pozisyonlardaki ilgili harfleri bütün mahreç ve sıfat özelliklerini telaffuza yansıtacak açıklıkta okumayı ifade eden el-İzhâr terimlerinin anlam alanlarının bir hayli daralmasına sebep teşkil etmiştir. Hâl-buki dikkat çekildiği üzere önceki literatürde "gizlenen/açık okunan bir harf olur" ya da "nûn-i sâkinenin ihfâsı/izhârı yani gizlenerek/açık olarak okunması" ifadeleriyle tavsif edilen bu telaffuz biçimleri, nûn-i sâkine dışında birden çok formu da kapsayan bir anlam alanına sahiptir. Nitekim gerek önceki gerekse muahhar literatürde farklı tasnifler altında da olsa yer verilen mûm-i sâkine'nin ihfâsı/izhârı, harekenin ihfâsı, lâm-ı tarif'in izhârı, tek kelimedede meydana gelen izhâr kavramları ile tanımlanan telaffuz biçimleri bilinen ve kullanılagelen ihfâ ve izhâr formlarını ifade etmektedirler.

Binaenaleyh mukaddem literatürün ilgili kavramları "tenvîn ve nûn-i sâkinenin hükümleri" bağlamında değerlendirmesi, özellikle Türkçe yazılmış muahhar eserlerde de "tenvîn ve nûn-i sâkineden sonra şu harfler gelirse olur" kalıp ifadesiyle meselenin bütünüyle nûn-i sâkineye hasredilmesi, ed-Dân' den beri bilinen ve kullanılan teknik tanımları arka plana itmiş, bu kalıplaşmış tanımlama biçimi tecrübelerimizle de sabit olduğu üzere ¹⁰⁰ el-İhfâ ya da el-İzhâr nedir? sorularının biricik cevabı haline gelivermiştir. Ne var ki bu telaffuz bi-

99 Karabaşı, *Karabaş Tecvîdi*, ss. 8-9.

100 Bu gün meslek eğitimi veren gerek İmam Hatip Liseleri gerekse İlahiyat Fakültelerinde tecvîd dersi görmüş pek çok öğrenciye bu soru yöneltildiğinde alınacak cevap genellikle "tenvin ve nûn-i sâkineden sonra şu harfler gelirse olur" ifadesi olacaktır.

çimlerinin nûn-i sâkineyle ilgili kısmının dışındaki formları için özellikle muahhar literatürde el-İhfâu'l-Lisânî, el-İzhâru'l- Lisânî; el-İhfâu'ş-Şefevî, el-İzhâru'ş-Şefevî;¹⁰¹ İzhâru'l-Kamerî, Harekenin İhfâsı,(el-İhtlâs ya da el-İşmâm) gibi oldukça isabetli ve fonksiyonel teknik terimler geliştirildiği ve bu terimlere literatürde ayrıntısıyla yer verildiği halde durum böyledir.

Bu aşamada girişteki tahlilimizde önemli bir unsur olarak kullandığımız pratik yarar kaygısına tekrar değinmek; ilgili telaffuz biçimlerinin farklı formlarına ilişkin bunca teknik terim ve tanım üretilmiş olmasına rağmen gerek ilgili literatürde gerekse bu literatürü takip ederek tecvîd eğitimi görenlerin zihinlerinde sadece nûn-i sâkineyle ilişkili birer telaffuzmuş gibi algılanmasının sebepleri üzerine biraz daha net tespitler yapmamızı sağlayabilir. Nitekim başlangıçtan itibaren konunun harf merkezli tasnif biçiminin ürünü olan, -İbnü'l-Cezerî'nin ifadesiyle- meşhur nûn-i sâkine ve hükümleri bağlamında değerlendirilmiş olması, ilgili telaffuz kurallarının olabildiğince sade ve kolay bir üslupla hafızalara nakşedilebilme gayretinin giderek literatüre etki eden bir nitelik kazanması, ilgili telaffuz biçimlerinin bütün unsurlarını kuşatan bir tasnif biçiminin geliştirilmesine engel teşkil etmiştir denilebilir.

Makalenin, yeni bir tasnif önerisini içeren son aşamasına geçmeden önce son dönemde telif olunmuş ve bu yeni tasnif denemesine model teşkil edebilecek iki eserin meseleyi ele alış biçimlerine dikkat çekmek en azından tasnif sistematığı açısından literatürdeki tekâmül sürecinin devam ettiği olgusunu temellendirebilme bağlamında önem arz etmektedir.¹⁰² Kastettiğimiz tasnif biçim-

101 İhfâ ve İzhâr okunuşlarının mîm-i sâkinle kayıtlı formlarına özgü üretilmiş ve modern tecvîd literatüründe benimsenmiş görünen bu terimlerin hangi müellif tarafından hangi dönemde üretilip kullanıldığına ilişkin incelediğimiz kaynaklar çerçevesinde net bir bilgi bulunamamıştır. Ancak *el-Mukaddime*'nin şerhleri arasında ayrı bir önen kazanmış *el-Minahu'l-Fikriyye*'deki şu tavsif, bu ayırımı temel teşkil etmesi ihtimalini düşündürmektedir: "نالسل في الترون للسان و في الميم للشفتين" Bu tavsif için bk. Ali el-Kârî, *el-Minahu'l-Fikriyye*, s. 198.

102 Bu bağlamda bu iki esere takaddümü açısından aynı hususiyetlere sahip Mehmed Zihni Efendi (ö.1329/1911) tarafından yazılmış *el-Kavli's-Sedîd fi'l-İmi't-Tecvîd Tecvîd-i Cedîd*, isimli esere de değinmemiz gerekmektedir. Nitekim Mehmed Zihni Efendi'nin ilgili mefhumlara ilişkin yer verdiği tanımlar ve tasnif biçimi sonuç bölümünde de vurgulanacağı üzere "Nûn-i sâkine ve Hükümleri" ayırımına bir ana başlık olarak yer vermeksizin her bir telaffuz biçimini ifade olunduğu terim çerçevesinde değerlendiren ve bizim terim merkezli yaklaşım diye nitelediğimiz tasnif biçimini daha da özelleştiren bir hususiyete sahip görünmektedir. Bu açıdan ilgili telif, terim merkezli yaklaşımın literatüre yansımaları ve sonraki eserlere model teşkil etmesi sadedinde en özgün eserlerden biri olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir. İlgili tanım ve tasnif biçimi açısından bk. Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavli's-Sedîd fi'l-İmi't-Tecvîd*

lerinin ilki merhum Ali Rıza Sağman'a, ikincisi ise *Tecvîd İlmi* isimli telifin müellifi Sıtkı Gülle'ye aittir. Genel vasıf düzeyinde ifade edilecek olursa bu iki tasnif biçimi de özellikle makalenin konusunu teşkil eden mefhumlar bağlamında önceki literatüre nazaran kavram merkezli yaklaşımı daha da ön planda çıkarmış bir sınıflandırma biçimi içermektedirler. Nitekim eserinin 1958 de yapılmış baskısında Ali Rıza Sağman el-İhfâ ve el-İzhâr telaffuzlarını teknik tanımlarını merkeze alarak şu şekilde bir tasnife tabi tutmuştur:

47- İhfâ: İhfâ lugatte "örtmek, gizlemek"tir. Terimde, özel bir okunuşun adıdır. Bu okunuş iki türüdür. Dil ihfâsı (lisâni ihfâ), Dudak İhfâsı (şefevî ihfâ).

A. Dil İhfâsı: Dil üzerinde yapılan ihfâdır ki, tenvîn veya sâkin Nûnun belli on beş harften birine uğramasıyla olur...

B. Dudak İhfâsı: Dudaklar üzerinde yapılan ihfâdır ki, Bâ harfine uğrayan Mîm'in sükûnunu (gunnesini) normal sükûnlardan yarım veyâ bir misli fazla uzatıp dudak üzerinde tutmaktır...¹⁰³

Sıtkı Gülle ise, "Tenvin ve Sâkin Nun'a Dayanan İdgamsız Konular" ana başlığı altında yer verdiği ilgili telaffuz biçimlerine ilişkin detaylı tanımlamalarında, iki tanım da temel aktör olarak yer verilen "sakin harf" kavramını açıklarken, ilgili telaffuzların bütün formlarını kuşatan bir izah şekline yer vermiştir. Binâenaleyh ilgili telaffuzlar, daha girişte yer verilen bu kapsayıcı tanımlamalar sayesinde bütün diğer formlarını da kapsayan bütünlüklü bir çerçevede ele alınmış gözükmemektedir. Ayrıca konulara ilişkin alt başlıklarda "Sâkin Nun'la İlgili İzhâr/İhfâ Örnekleri", "Harflere Dayanan İhfâ", "Harekeye Dayanan İhfâ" vb. ayrımlara yer vermiş olması kavram merkezli yaklaşım biçimi açısından dikkat çekicidir.¹⁰⁴

Sonuç: Teklif Edilen Tasnif Biçimi

Bir problem olarak algıladığımız ilm-i tecvîd'e özgü iki terimin tanım ve tasnif biçimlerine ilişkin mümkün olduğunca ana kaynaklar üzerinden yürütmeye çalıştığımız bu inceleme sonucunda, teklifini uygun gördüğümüz yeni tasnif biçimi önerisine geçmeden önce aşağıda sıralanan temel hususları bir kez daha vurgulamak önem arz etmektedir.

Tecvîd ilminin gayesi Kur'an nazmunun doğru okunuşunu temindir. Doğru okuma hususu Arapçanın en seçkin edebi metni olan Kur'an'ın, son tahlilde

Tecvîd-i Cedîd, Matbaâ-i Âmiri, İstanbul 1326, s. 75-77, 79-81.

103 Ali Rıza Sağman, *İlâveli-Yeni Sağman Tecvîdi*, Bahar Yay., İstanbul 1958, s. 23-24.

104 İlgili tasnif ve tanımlama biçimleri için bk. Gülle, *Tecvîd İlmi*, s. 294-295, 304-305, 319.

Arap dilinin doğal telaffuz düzeyine/Arap dilinin fonetik hususiyetlerine (Luhûnu'l-Arab) uygun bir tarzda tilavetini işaret etmektedir. Dolayısıyla sonradan ilm-i tecvîde mal olmuş doğru telaffuz kurallarına ilişkin -ilkel düzeyde de olsa- ilk bilgi çerçevesinin Arap diline özgü çalışmalarda şekillenmiş olması tabii bir durumdur.

İlm-i Kıraat'ın ilimleşme süreci açısından tecvîd ilmine olan tarihsel önceliği, sonradan tecvîde özgü nitelik kazanan doğru telaffuz kurallarına ilişkin ilk teorik tanım ve tasnif düzleminin ise kıraat ilmine özgü harf merkezli yaklaşım bağlamında şekillenmesi sonucunu doğurmuştur. Bu durum giderek terim merkezli bir tasnif biçimini geliştirmiş görünse de ilm-i tecvîd literatürünün geneli üzerinde etkin bir husus olma özelliğini korumaktadır. Binaenaleyh ilm-i tecvîde özgü her hangi bir terime ilişkin bir çalışma öncelikle ilgili kavramların terimleşme sürecini ele almak durumundadır. Nitekim ilgili kaynaklar analiz edildiğinde ilmü't-tecvîdin oluşum aşamalarıyla da paralellik arz eden bu sürecin üç safhada ele alınabilecek bir açılım sergilediği söylenebilir. Bu üç aşama ise *doğal dil düzeyi*, kıraat farklılıklarını derleyen eserlerdeki *ilk kavramsal-laştırma düzeyi* ve ilmü't-tecvîd'in konusu olarak bağımsızlık kazandıkları *terimleşme düzeyi* şeklinde bir tasnife tabi tutulabilir.

Bu süreçler zarfında el-İhfâ ve el-İzhâr terimleriyle ifadesini bulmuş telaffuz biçimlerine özgü incelememiz sonucunda, ilgili mefhumların ilm-i kıraatin harf merkezli yaklaşımı temelinde nûn-i sâkine merkezli bir tasnife tabi tutulduğu ve bu tasnifin giderek anılan mefhumlarla özdeşleştirildiği tespit edilmiştir. Halbuki ilm-i kıraat'ın önemseddiği yön, kıraat imamlarının belli durumlardaki harflere özgü rivayet ettikleri farklı telaffuzları zabt altına alabilmekken; ilm-i tecvîd ise ittifaka medar olabilecek ortak bir tilavet düzeyini amaç edinmiştir. Bu açıdan ilimleşme sürecine paralel olarak ilm-i tecvîde has ve belli dönemlerde kısmen de olsa kendini yenileyen kavram merkezli bir yaklaşımın tebellür ettiğini ve bu çerçevede ilgili telaffuz biçimlerinin her bir formuna özgü teknik terim ve tanımların üretildiğini tespit etmek mümkündür. Ne var ki, bu üretim son tahlilde gerek ilm-i kıraatin harf merkezli sistematığının gerekse tecvîdin kültürle olan sıkı ilişkisi neticesinde şekillenen pratik yarar kaygısının etkisiyle akademik tekâmül açısından bir takım tanım ve tasnif problemlerini de tevarüs eden bir hususiyet arz etmektedir. Nitekim literatürde farklı formları kuşatan el-İhfâ ve el-İzhâr terimleriyle ifade olunan telaffuz biçimlerinin sadece nûn-i sâkineyle ilgili formlarına indirgenerek tanımlanır hale gelmiş olması bu durumun sonucu olsa gerektir.

Binaenaleyh ilm-i tecvîde mal olmuş terim merkezli yaklaşımın bir gereği

olarak, detayı makalede ifade edilmiş gerekçelerden hareketle ilgili mefhumların bütün durumlarını kapsayacak yeni bir tasnife ihtiyaç olduğu aşikârdır. Bu temel tespitten hareketle, ilgili telaffuz biçimlerinin İlm-i Kıraate özgü görünen "Tenvîn ve Nûn-i Sâkine'nin Hükümleri" temel ayırımından soyutlanarak, dağınık da olsa teknik terim ve tanımlarıyla zaten literatüre mal olmuş ilgili mefhumlar bağlamında en azından bundan sonraki teliflerde şu şekilde yeniden bir tasnife tabi tutulması gerekli görünmektedir:

A. EL-İHFÂ: Belli durumlardaki sâkin harflerin mahreç ve sıfatlarının, belli durumdaki hareketin sesinin gunne vasıtasıyla gizlenerek okunması.

1. Harfin İhfâsı

a. el-İhfâü'l-Lisânî: Belli harfler önünde tenvin ve nûn-u sakinin sadece gunne sıfatını telaffuza yansıtarak/mahrecini ve sıfatlarını gizleyerek okumak.

b. el-İhfâü'ş-Şefevî: Kendisinden sonra harekeli bir bê harfi gelen mîm-i sâkini, mahrecini ve gunne sıfatı dışındaki sıfatlarını gizleyerek okumak

2. Harekenin İhfâsı (el-İhtilâs/el-İşmâm)¹⁰⁵

B. EL-İZHÂR: Belli durumlardaki sâkin harflerin, mahreç ve sıfat hususiyetlerini bütünüyle telaffuza yansıtacak açıklıkta okunması.

1. el-İzhâru'l-Lisânî: Belli harfler önünde tenvin ve nûn-u sakini bütün mahreç ve sıfat özelliklerini telaffuza taşıyacak bir açıklıkta okunmak.

2. el-İzhâru'ş-Şefevî: Kendisinden sonra bê ve mîmin dışında harekeli olarak 26 hecâ harfinden birinin gelmesi durumunda mîm-i sâkini bütün mahreç ve sıfat özelliklerini telaffuza taşıyacak bir açıklıkta okumak.

3. İzhâr-ı Kameriyye: Kendisinden sonra kameri harflerden birinin gelmesi durumunda lâm-ı târifin lâmunu bütün mahreç ve sıfat özelliklerini telaffuza taşıyacak bir açıklıkta okumak.

4. İzhâr-ı Kelime-i vâhîde (Dört Lafza Özgü İzhâr) İlgili dört kelimedeki nûn-u sakini anlam bozulacağından dolayı idğam ile okunmadığı için bütün mahreç ve sıfat özelliklerini telaffuza taşıyacak bir açıklıkta okumak.

Bu tasniften dolayı olarak literatürde çoğunlukla "Sakin Mîm ve Hükümleri" başlığıyla ele alınan konu da etkilenecek, binaenaleyh mim-i sakininin ihfâ ve izhâr kapsamı dışında kalan diğer telaffuz biçimi de tıpkı tenvin ve

105 el-İhtilâs ve el-İşmâm terimleriyle ifade olunan ihtfâ biçiminin tanımlarına ve uygulama hususiyetleri için bk. Güllü, *age*, s. 279. (33. dipnot)

nûn-i sâkinenin hükümleri başlığı dikkate alınmayacağı için daha önce bu başlık altında yer verilen el-İdğâm maa'l-ğunne ve el-İdğâm bilâ ğunne alt başlıkları gibi asıl makamları olan el-İdğâm başlığı altında tasnif edilecektir. Dolayısıyla sâkin mîm ve hükümleri gibi ayrı bir ana başlığa gerek kalmayacaktır. Bu durumda klasikleşmiş tasnif biçiminde tenvin ve nûn-i sâkinenin hükümleri başlığı altında ele alınan bir diğer telaffuz biçimi olan el-İklâb' da müstakil bir terim olarak ele alınmak durumundadır.

Kaynakça

- Altıkulaç, Tayyar, "Ebu'l Alâ el-Hemedânî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1994.
- , "İbn Mücâhid", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1999.
- Bırışık, Abdülhamit, *Kıraat İlmî ve Tarihi*, Emin Yay., Bursa 2004.
- Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkh Dersleri*, neşr.: M. Çevik, K. Meral, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
- Çetin, Abdurrahman *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, Dergâh Yay., yy., ts.
- , "Hâkânî, Musâ b. Ubeydullah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1997, c. 15.
- , *Kur'an Okuma Esasları*, Emin Yay., Bursa 2007.
- Dimyâti, Ahmet b. Muhammed. b. el-Bennâ, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kıraati'l-Erbaate Aşer*, neşr.: Şaban Muhammed İsmail, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1987.
- ed-Dâni, Ebu Amr Osman b. Saïd, *et-Tahdîd fi'l-İtkân ve't-Tecvîd*, tahk.: Ğânim Kaddurî Hamed, Dâru'l-Enbâr, Bağdat 1988.
- , *et-Tahdîd fi'l-İtkân ve't-tecvîd = Şerhu Kasideti'l-Hakani fi't-tecvîd*, y.y., t.y. (Yazma) (Künyede birbirine eşitlenen iki eser birbirinden farklı iki eserdir. İlgili dipnotta da belirttiğimiz üzere eserin bulunduğu kütüphane kayıtları sehven de olsa bu şekilde olduğundan biz de künyeyi olduğu gibi vermeyi tercih ettik.)
- , *el-Ahrufu's-Sebatü li'l-Kurân*, tahk.: Abdu'l-Müheymin Dahhân, Dâru'l-Menâra, Cidde 1997
- , *et-Teyşîr fi'l-Kırâati's-Seb'*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1980
- el-Bevvâb, Ali Hasen, "el-Kasidetu'l-Hâkâniyye fi'l-Kırâeti ve Husni'l-Edâ", *el-Mevrid*, Dâiratu'ş-Şuûni's-Sikafiyye ve'n-Neşr, Bağdat 1985.
- el-Hemedânî, Ebu'l-Alâi'l-Hasen b. Ahmed, *et-Temhîd fi Marifeti't-Tecvîd*, tahk. : Ğânim Kaddurî'l-Hamed, Dâr'u-Ammâr, Umman, 2000.
- el-İşbîlî, İbn Şureyh, *el-Kâfi fi'l-Kırâati's-Seb'*, tahk.: Ahmed Mahmud Abdu's-Semi' Şafî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- el-Kâdi, Abdu'l-Fettah, *el-Vâfi fi Şerhi'ş-Şâtibiyye fi'l-Kırâati's-Seb'*, Mektebetu's-Sevâdi, Cidde 1999.
- el-Kârî, Molla Ali b. Sultan, *el-Mihâlu'l-Fikriyye alâ Metni'l-Cezeriyye*, tahk.: Abdu'l-Kavî Abdu'l-Mecîd, Matbaat'ü-Mustafa el-Bâbi el-Halebî, Mısır 1948.
- Ergün, Mustafa "Ders Proğramları ve Ders Kitapları Tarihi I, Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", *AKÜ Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Afyon 1996, (<http://www.egitim.aku.edu.tr/mergun.htm>)
- Eskicizâde, Seyyid Ali b. Hüseyin, "Terceme-i Dürr-i Yetim li Eskicizâde", *Tecvîd Risaleleri I*, Asitâne Yay., yy, ts., ss. 2-30.
- es-Sehâvî, Alemüddîn, Ali b. Muhammed *Cemâlu'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ, I-II*, tahk.: Ali Hasen el-Bevvâb, Mektebetu't-Turâs, Kahire 1987.
- ez-Zehabî, Şemsu'd-Dîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibâr ale't-Tabakâti ve'l-A'sâr, I-IV*, neşr.: Tayyar Altıkulaç, TDV Yay., İstanbul 1995.
- ez-Zerkeşi, Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân I-IV*, neşr.: Mustafa Abdu'l-Kadir Atâ, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988.

- Gülle, Sitki, *Açıklamalı Örnekleriyle Tecvîd İlmi*, Huzur Yay., İstanbul 2005.
- Hamza Hüdâyi, "Tevvîd-i Hamza Efendi", *Tevvîd Risaleleri, I, Tecvîd Risaleleri, I-II*, Asitâne Yay., yy., ts., ss. 81-96
- Hamza Miskîn, "Tevvîd-i Edâiyye", *Tevvîd Risaleleri, I, Tecvîd Risaleleri, I-II*, Asitâne Yay., yy., ts., ss. 31-80.
- İbn Haleveyh, Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed, *el-Hucce fi'l-Kırââtî's-Seb'*, tahk.: Abdu'l-Âl Sâlim Mükerrerem, Dâru'ş-Şurûk, Beyrut 1979.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed, *Kitâbu's-Sebat-i fi'l-Kırâât*, neşr.: Şevki Dayf, Dâru'l-Maârif, Kahire 1972
- İbn-i Melek, *Şerhu'l-Menâr*, Matba-i Osmaniye, Dersaadet, İstanbul 1314.
- İbnü'l Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed, *et-Temhîd fi'l-İmî't-Tecvîd*, thk: Gânim Kaddurî Hamed, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986.
- , *Muncidu'l-Mukriîn ve Murşidu't-Tâlibîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1980.
- Karabaşı, Abdurrahman, *Karabaş Tecvîdi*, Sahafiye-i Osmâniye Şirketi, y.y., 1313.
- Karaçam, İsmail, *Kur'an-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, İFAV Yay., İstanbul 1996.
- , *İsmail Kur'an-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, İFAV Yay., İstanbul 1995.
- Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zumûn, an Esâmî'l-Kütüb, ve'l-Funûn, I-II*, MEB Yay., İstanbul 1971.
- Maşalı, Mehmet Ermin, *Kur'an'ın Metin Yapısı, İlahiyât Yay.*, Ankara 2004.
- Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü's-Sedîd fi'l-İmî't-Tecvîd, Tecvîd-i Cedîd*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1326.
- Mekkî b. Ebî Talib, Ebû Muhammed, *er-Riâye li Tecvîdi'l-Kırâe ve Tahkik-i Lafzî't-Tilâve*, tahk.: Ahmet Hasan Ferhât, Dâr'u-Ammâr, Umman 1984.
- Özek, Ali, *Suallî- Cevaplı, İzahlı Karabaş Tecvîdi*, Hisar Yayınevi, İstanbul, t.s.
- Sadru'ş-Şerîa, Ubeydullah b. Mahbûbî, *et-Tavdîh, I-II*, Mekteb-i Sanâyi Matbaası, İstanbul, 1310 (et-Telvîh ile birlikte.)
- Sağman, Ali Rıza, *Sağman Tecvîdi*, Ahmet Sait Matbaası, y.y., 1955.
- , *İlaveli-Yeni Sağman Tecvîdi*, Bahar Yay., İstanbul 1958.
- Şeyhzâde Muhammed Saîd el-Hüseynî, "el Virdü'l-Müfid fi Şerhi't-Tecvîd", *Tevvîd Risaleleri, I, Asitâne Yay., yy., ts., ss. 2-47.*
- , *Virdü'l-Müfid fi Şerhi't-Tecvîd, Karabaş Tecvîdinin Şerhi*, sad.: Abdülkadir Dedeoğlu, Osmanlı Yayınevi, İstanbul, ts.
- Sîbeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osmân, *el-Kitâb, I-V*, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1988.
- Tetik, Necati *Kıraat İlminin Ta'limi*, İşaret Yay., İstanbul 1990.
- , *Açıklamalı Karabaş Tecvîdi Cezerî Tecvîdi ve Tercümesi*, İhtar Yay., İstanbul 1993.
- Ünal, Mehmet, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Fecr Yay., Ankara 2005.
- Ünlü, Demirhan *Kur'an-ı Kerîm'in Tecvîdi*, TDV. Yay., Ankara 1993.
- Yüksel, Ali Osman, "İbnü'l-Cezerî'nin Tayyibetü'n-Neşr'i ve Özellikleri", *M.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı: 7-10, yıl: 1989-1992, İstanbul 1995.
- , *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, İFAV Yay., İstanbul 1996.